

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

УДК: 378.4:63:37.017.4

ПОГОДЖЕНО

Декан гуманітарно-педагогічного
факультету

ДОПУСКАЄТЬСЯ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри педагогіки

Г.М. Савицька

«   »   2023 р.

Р.В. Сопівник

«   »   2023 р.

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему:

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
СТУДЕНТІВ АГРАРНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Спеціальність:

011 «Освітні, педагогічні науки»

Освітньо-професійна програма:

Інформаційно-комунікаційні технології в
освіті

Орієнтація освітньої програми:

«Освітньо-професійна»

Гарант освітньої програми

д.п.н., професор Олександр Кучай

Керівник магістерської роботи

д.п.н., доцент Руслан Сопівник

Виконав:

Богдан Остапенко

КИЇВ-2023

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
Гуманітарно-педагогічний факультет

Кафедра педагогіки

Освітньо-кваліфікаційний рівень: магістр

Спеціальність: 011 «Освітні, педагогічні науки»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри педагогіки

д.п.н., доцент

Р.В. Сопівник

« 20 »

2022 року

ЗАВДАННЯ

ДО ВИКОНАННЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ

студенту **Остапенко Богдану**

1. Тема магістерської роботи: *«Формування громадянської відповідальності студентів аграрних закладів вищої освіти»*. Затверджена наказом ректора НУБіП України від 01.05.2023 за № 649 «С».

2. Термін подання завершеної роботи на кафедру: 01.11.2023 р.

3. Вихідні дані до магістерської роботи: Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», Положення про підготовку і захист магістерської роботи у Національному університеті біоресурсів і природокористування України; посібники, словники, довідники, методична, наукова література щодо теми дослідження.

4. Перелік питань, що підлягають дослідженню:

1. Визначити місце громадянської відповідальності як предмету наукових досліджень у полі вивчення різних наук.

2. Уточнити зміст концептів «відповідальність», «громадянська відповідальність».

3. З'ясувати роль вищої освіти як чинника формування громадянської відповідальності студентської молоді.

4. Визначити критерії, показники та рівні сформованості громадянської відповідальності студентів.

5. Визначити методику проведення експериментального дослідження проблеми формування громадянської відповідальності студентської молоді, визначити діагностичний інструментарій.

6. Надати методичні рекомендації щодо формування громадянської відповідальності студентів аграрних закладів вищої освіти.

Дата видачі завдання: 20.10.2022 р.

Керівник магістерської роботи _____

Завдання прийняв до виконання _____

РЕФЕРАТ

Магістерська робота на тему: «Формування громадянської відповідальності студентів аграрних закладів вищої освіти».

Обсяг і структура магістерської роботи. Робота складається з вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, переліку джерел інформації (64 одиниці) та додатків (6). Загальний обсяг дорівнює 95 сторінок містить 4 таблиці, 6 рисунків, у тому числі діаграм.

Ключові слова: «відповідальність», «громадянська відповідальність».

У першому розділі з'ясувано зміст ключових понять дослідження та їх складників: *відповідальність* – це специфічна форма саморегуляції і самодетермінації, що виражається в усвідомленні себе як причини здійснюваних вчинків та їх наслідків, а також в усвідомленні своєї здатності виступати причиною змін у навколишньому світі і у власному житті; *громадянськість* – це інтегративна, фундаментальна, духовно-моральна якість особистості, яка проявляється в обов'язку служити суспільству, Батьківщині, відроджувати та примножувати здобутки своєї держави; *громадянська відповідальність особистості* є характеристикою соціальною, моральною та правовою, формується на основі громадянської компетентності та є складовою такого поняття, як громадянськість.

Феномен *формування громадянської відповідальності студентів* визначено як інтегративний вияв низки її складових компонентів, пов'язаних із особливостями освітньої діяльності.

З'ясовано, що процес формування громадянської відповідальності потребує обґрунтованої системи, яка розробляє перспективи взаємодії студента, викладача та громадськості і передбачає безперервність виховного процесу. Ефективність формування громадянської відповідальності значною мірою залежить від педагогічних технологій.

Особливостями освітнього процесу закладу освіти, спрямованого на формування громадянської відповідальності студентів, визначено наступні:

здійснення педагогічної підтримки формування громадянських якостей студентів у процесі освітньої; реалізація проєктивної технології навчальних занять, спрямованих на формування громадянської відповідальності студентів; проведення циклу виховних заходів, науково-методичних конференцій, семінарів для викладачів з проблем формування морально-духовних та патріотично-громадянських цінностей; використання потенціалу освітніх компонентів для формування громадянської відповідальності студентів.

Визначено компоненти громадянської відповідальності як ключового

поняття дослідження: *мотиваційно-ціннісний, когнітивно-світоглядний, діяльнично-рефлексивний.*

У другому розділі визначено критерії сформованості громадянської відповідальності та показники їх вияву у поведінці конкретної особистості:

когнітивно-аксіологічний (усвідомлення сутності відповідальності; усвідомлення відповідальності як цінності; прийняття відповідальності як особистісної цінності); мотиваційно-емоційний (соціально значуща мотивація; позитивна емоційність; альтруїстичність); діяльнично-операційний (самостійність та ініціативність, активність, контроль та самоконтроль).

Також сформувано рівні сформованості громадянської відповідальності у студентів (високий, середній, низький).

Визначено діагностичні методики, спрямовані на виявлення рівня сформованості у студентів громадянської відповідальності (авторське анкетування, анкета «Громадянська компетентність» (В. Борисова), методика «Ціннісні орієнтації» Т.Рокича, методика «Хто я?», спостереження, бесіда, тест «Оцінка самоконтролю в спілкуванні» (за М.Снайдером), тест О. Махнача «Чи відповідальна Ви людина?»), проведено діагностичне обстеження.

За результатами діагностування студентів визначено методичні рекомендації з формування громадянської відповідальності студентів в освітньому процесі закладу освіти, серед яких: стимулювання студентів до

самовиховання громадянської відповідальності, посилення позитивної мотивації студентів до формування і розвитку громадянської відповідальності та оволодіння ними професійно-моральними знаннями, забезпечення відповідального ставлення студентів до виконання завдань і доручень у різних видах професійної підготовки (навчальна, виховна, науково-дослідна діяльність; виробнича практика).

НУБІП України

НУБІП України

НУБІП України

НУБІП України

НУБІП України

НУБІП України

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ.....	12
1.1. Характеристика відповідальності та громадянськості як рис особистості	
1.2. Особливості формування громадянської відповідальності у студентів аграрних закладів вищої освіти.....	20
1.3. Компонентна структура поняття «громадянська відповідальність».....	29
Висновки до розділу 1.....	37
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СТУДЕНТІВ АГРАРНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	39
2.1. Критерії, показники та рівні сформованості поняття «громадянська відповідальність».....	39
2.2. Організація та проведення констатувального експерименту.....	51
2.3. Методичні рекомендації щодо формування громадянської відповідальності студентів аграрних закладів вищої освіти.....	61
Висновки до розділу 2.....	66
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72
ДОДАТКИ.....	79

ВСТУП

НУБІП України

Актуальність дослідження. В останні роки в Україні активізувалися

процеси побудови громадянського суспільства, правової держави.

Неодмінною умовою даних процесів є формування громадянина, його

НУБІП України

відповідальності за свої дії і вчинки. Особливу значимість набуває

проблема формування громадянської відповідальності молоді, так як в

умовах переоцінки цінностей і зміни світоглядів вона є однією з

пріоритетних. Одним з основних завдань освітньої політики установ вищої

НУБІП України

освіти України є підготовка спеціалістів не тільки як високопрофесійних

фахівців, але і як громадян, відповідальних за долю своєї країни. Особливої

актуальності порушена тема набула в сьогоденні.

Сприяння розвитку громадянського суспільства як сфери самовияву

НУБІП України

вільних особистостей, добровільно сформованих асоціацій,

горизонтальних (не санкціонованих державою) зв'язків передбачає

наявність і вияв громадянської компетентності його членів.

Створення умов для формування особистості, для якої громадянське

суспільство є осередком розкриття її творчих можливостей, задоволення

НУБІП України

особистих і суспільних інтересів, залишається одним із основних завдань

освіти в Україні. Освітній процес потребує суттєвого змістового й

організаційного оновлення, коли визнання громадянських цінностей

відбуватиметься не примусово, а внаслідок особистої прихильності людини

НУБІП України

до них. Актуальним стає розширення практичного досвіду громадянської

участі майбутніх фахівців, формування їхньої компетентної

громадянськості й усвідомлення потреби вчитися цьому протягом життя.

Формування громадянських цінностей, у тому числі громадянської

відповідальності, актуалізується нормативно-правовими документами у

НУБІП України

галузі освіти та законодавчими актами: так, у Законі України «Про освіту»

зазначено, що «реалізація мети повної загальної середньої освіти

забезпечує формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для її успішної життєдіяльності» [17].

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що феномен громадянської відповідальності є предметом міждисциплінарного вивчення. Так, у соціально-філософському вимірі громадянську відповідальність досліджено в працях таких учених, як О. Безрукова, А. Гусейнов, О. Дробницький, А. Єрмоленко, Д. Леонт'єв, К. Муздибаєв, Ю. Осокіна та інші. Психологічне підґрунтя громадянської

відповідальності розкрито в дослідженнях Л. Божович, О. Ковальова, В. Крутецького, О. Леонт'єва, К. Абульханової-Славської, К. Платонова, С. Рубінштейна, П. Якобсона. Різні аспекти формування соціальної відповідальності фахівців як складника їхньої професійно-етичної підготовки, зокрема й технічного профілю, розкрито в дослідженнях

В. Бакштановського, С. Бикова, О. Винославської, Л. Грень, О. Ігнатюк, Ф. Кузіна, О. Лапузіної, О. Романовського, Н. Сасенко, Н. Сопневої, В. Стрельнікова, О. Худякова та інших науковців

Актуальність розв'язання зазначеної проблеми посилюється виявленими в процесі дослідження суперечностями:

- між суспільною потребою в професійно відповідальних фахівця агрономічної сфери та досить низьким рівнем сформованості громадянської відповідальності у випускників профільних закладів вищої освіти;

- між необхідністю розв'язання проблеми формування громадянської відповідальності в майбутніх фахівців агрономічної галузі і недостатнім рівнем теоретичного вивчення вказаної проблеми;

- між необхідністю підвищення рівня громадянської відповідальності студентів аграрних закладів вищої освіти та недостатньою розробленістю науково-методичного забезпечення формування зазначеної якості в професійній підготовці студентів.

Актуальність, недостатня розробленість проблеми та необхідність усунення вищезазначених суперечностей зумовили вибір теми дослідження: «Формування громадянської відповідальності студентів аграрних закладів вищої освіти».

Мета магістерського дослідження – здійснити теоретичний аналіз та узагальнення проблеми формування громадянської відповідальності студентів аграрних закладів вищої освіти, визначити сучасний стан проблеми та сформувані методичні рекомендації стосовно формування визначеної якості особистості.

Відповідно до мети ми визначили наступні завдання.

1. Схарактеризувати поняття «відповідальність» та «громадянськість» як рист особистості та компоненти поняття «громадянська відповідальність».
2. З'ясувати особливості формування громадянської відповідальності у студентів аграрних закладів вищої освіти.
3. Визначити компонентну структуру поняття «громадянська відповідальність».
4. Виокремити критерії, показники та рівні сформованості поняття «громадянська відповідальність».
5. Організувати та провести діагностичне обстеження студентів аграрного закладу вищої освіти на предмет виявлення рівня сформованості у них громадянської відповідальності.
6. Сформувані методичні рекомендації щодо формування громадянської відповідальності студентів аграрних закладів вищої освіти.

Об'єкт дослідження – процес формування громадянської відповідальності у студентів аграрних закладів вищої освіти.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування громадянської відповідальності у студентів аграрних закладів вищої освіти.

Методи дослідження. Для досягнення мети та реалізації окреслених вище завдань дослідження були використані такі методи: теоретичні –

порівняльний аналіз дисертаційних досліджень, психолого-педагогічної, методичної літератури, Інтернет-ресурсів, досвіду роботи закладів освіти для визначення стану дослідженості проблеми; системно-аналітичний – для узагальнення наукових підходів щодо визначення сутності ключових

понять дослідження; порівняльно-змістовий, що дав змогу здійснити

порівняльний аналіз, систематизувати й узагальнити перспективний педагогічний досвід для проведення діагностики рівня сформованості громадянської відповідальності у студентів; аналізу та синтезу – для

з'ясування співвідношення категорій «відповідальність», «громадянська

відповідальність»; логічний – з метою визначення структури досліджуваного явища, виявлення взаємозв'язків і взаємозалежностей між його компонентами; емпіричні – педагогічне спостереження, опитування

(анкетування, бесіди), тестування – для вивчення позитивного досвіду

формування ціннісних орієнтацій, з'ясування рівня їх сформованості у

студентів; констатувальний педагогічний експеримент; статистичні методи обробки отриманих експериментальних даних; порівняльний аналіз результатів експерименту; графічні методи були використані для

візуалізації отриманих даних і відтворення їх у графічному вигляді та

таблицях.

Новизна отриманих результатів дослідження полягає у наступному:

1. Сформовано методичні рекомендації стосовно формування громадянської відповідальності студентів аграрних закладів вищої освіти.

2. Визначено структурні компоненти, охарактеризовано критерії, відповідні показники та рівні (низький, середній, високий) сформованості громадянської відповідальності студентів аграрних закладів вищої освіти.

3. Уточнено суть понять «відповідальність», «громадянська відповідальність».

Структура та обсяг магістерської роботи.

Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (64 найменування, у тому числі іноземними мовами), 6 додатків.

Робота містить таблиці (4) та 6 рисунків. Загальний обсяг магістерської роботи становить 95 сторінок.

НУБІП України

НУБІП України

НУБІП України

НУБІП України

НУБІП України

НУБІП України

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

1.1. Характеристика відповідальності та громадянськості як рис особистості

У сучасних психолого-педагогічних напрацюваннях актуальності набуває вивчення феномену *відповідальності*.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження дав можливість з'ясувати, що у філософському розумінні проблема відповідальності особистості в різні історичні епохи розкривалася неоднаково і найчастіше була пов'язана з такими категоріями, як «свобода», «необхідність», «обов'язок», «совість» (Г. Гегель, І. Кант, Ж.-П. Сартр, С. Франк, Е. Фромм та ін.).

Простежуючи історію розвитку феномену відповідальності, дослідники поділяють її на певні етапи [37]. Такі її аспекти, як, наприклад, правовий обов'язок або моральний борг, знайшли своє відображення ще у зводі законів стародавніх вавилонян (1792–1750 рр. до н.е.). Гіппократ своєю відомою клятвою позначив ідею професійної відповідальності і конкретно розкрив її зміст як відповідальність лікаря перед пацієнтом і перед своїми колегами [16].

Інший підхід до аналізу відповідальності виникає в Новий час у філософських поглядах Т. Гоббса та Дж. Локка, де вона трактується відповідно до особливостей суспільного устрою. Так, Т. Гоббс, розмірковуючи про обмеження природних прав цивільним правом, говорив про відповідальність влади і про відповідальність громадян за недотримання ними законів. За Дж. Локком, відповідальність особистості і суспільства виходить з природного стану суспільства, де відповідальність обмежує свободу людини. У цих філософських концепціях постулюється ідея про взаємозв'язок свободи і необхідності, особистості і суспільства [59].

Темою спеціального дослідження відповідальність стає тільки в кінці XIX століття у роботі французького філософа Л. Леві-Брюля «Ідея відповідальності» [29].

Наукові вітчизняні розвідки репрезентують різноаспектні погляди щодо категорії відповідальності. Наприклад, С. Анісімов, Л. Грядунова, О. Дробницький, Н. Мінкіна, О. Оріхівський, О. Плахотний, І. Фартухова та інші подають у своїх працях філософський аспект відповідальності, виділяючи дві її ознаки: 1) суб'єктивну як стан свідомості особистості у вигляді відчуття відповідальності, обов'язку перед суспільством, іншими людьми, перед собою, совістю тощо; 2) об'єктивну як перелік вимог, які висуваються суспільством до її членів.

У працях М. Борцова, Л. Дементій, С. Дмитрієва, Г. Маджар, В. Прядеїна, Д. Фельдштейна та інших педагогічних дослідженнях відповідальність описується як здатність людини розуміти відповідність у результатах своїх дій і прийнятих у суспільстві або громаді норм; як залежність людини від таких дій, що сприймаються нею як значуще підґрунтя при прийнятті рішень і здійсненні будь-яких дій; як морально і професійно значуща якість майбутнього фахівця (О. Богатська, В. Сахарова та ін.).

Відповідальність, за думкою багатьох вчених, є вищим особистісним утворенням, складним феноменом, що характеризує індивідуальну та соціальну зрілість. Сучасна українська психологія, констатує Н. П. Крошка, характеризується інтересом до відповідальності як до психологічного поняття та до тих феноменів, які безпосередньо пов'язані з особистісною проблематикою.

І. Д. Бех розглядає відповідальність як особистісну якість. В основі цієї якості лежить усвідомлений індивідом загальнозначущий обов'язок, повинність у вчинку, визнання людиною причетності до соціуму [2].

В. Савчин вважає відповідальність проявом різнопланової активності. На його думку, відповідальність є однією з найбільш загальних властивостей особистості, яка містить когнітивний, емоційномотиваційний, поведінковий

компоненти, а також компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфери людини як тілесно-душевно-духовної цілості [52, с. 57].

За думкою Т. С. Гурлевої, відповідальність є однією з основних характеристик життєвої стратегії, впливає на ефективність реалізації людиною своїх життєвих цілей, на задоволеність особистісним існуванням. Здатність прийняти на себе відповідальність, перед собою за безпосереднє втілення смислу в життя є відмінною рисою реалізації цього смислу [9, с. 70].

Науковиця Д. Т. Демкова доходить до висновку, що відповідальність - це специфічна для зрілої особистості форма саморегуляції і самодетермінації, що виражається в усвідомленні себе як причини здійснюваних вчинків та їх наслідків і в усвідомленні та контролі своєї здатності виступати причиною змін (або протидії змінам) у навколишньому світі і у власному житті [10, с. 21].

Як вказує Г. С. Малигіна, відповідальність розглядають як окрему психологічну категорію, основою якої виступає дана особистісна риса, або як різні категорії: почуття відповідальності, властивість особистості, можливості відповідати, готовність (установки) до відповіді, риси вдачі та ін.

Відповідальність завжди пов'язана з ухваленням рішення, з вибором людини, з її діяльністю, конкретним вчинком або відмовою від такого [29, с. 53].

Так, О. Є. Фурман розглядає *громадянську відповідальність* як найзагальнішу властивість риси особистості, в котрій поєднані утворення свідомості та самосвідомості, інтегровані всі її психічні функції та взаємодоповнюються чотири компоненти (когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний) [60].

Зокрема, перший, у феноменології вияву громадянської відповідальності, активізує перебіг інтелектуально-пошукової активності, другий – характеризує готовність діяти у конкретній ситуації та сприяє усвідомленню актуальних громадянських потреб, третій забезпечує функціонування конкретної практичної активності, системи ставлень до виконання обов'язків, четвертий – продукує самоусвідомлення себе як

людини, котра керується, приймає до зреалізування та готова розповсюджувати громадянські цінності на фоні власної внутрішньої свободи не лише як суб'єкт цих вартостей, а й як особистість та індивідуальність окремих світоглядних моделей поведінки і діяльності [60, с. 72].

Відповідальність, зазначає А. О. Липка, - це інтегральна соціально-психологічна характеристика особистості (її властивість чи риса), котра сприяє якісному і продуктивному виконанню нею професійних зобов'язань й обов'язків, та водночас її готовність відповідати за результати власних зусиль, а також вміння економно й ефективно використовувати час у просторі людських взаємин. Для розвитку і становлення такої особистісної риси вагомим значення має усвідомлення нею того, що вона може (задатки, здібності, знання, уміння навички, компетентності), ким вона є (власне її особистісні риси) і чого прагне (потребо-мотиваційна сфера) [28, с. 8].

На думку О.М.Василенко, соціальна відповідальність невід'ємно пов'язана з соціальністю особистості. Відповідальність репрезентує об'єктивно необхідні взаємовідносини між особистістю, колективом, суспільством та концентрує усвідомлений особистістю загальнозначущий соціальний обов'язок, що передбачає активність суб'єкта, яка змінюється під зовнішнім впливом і переходить у внутрішню відповідальність [6, с. 91].

Нам імпонує визначення і переконливі докази науковців О. Ф. Новікова, М. Є. Дейч, О. В. Панькова та ін, яка стверджують, що соціальна відповідальність залежить від глибини усвідомлення інтересів країни, суспільства, нації, сім'ї, професійного колективу, та чим повніше й адекватніше відображаються суспільні інтереси у свідомості особи, тим більш плідно й активно вона може діяти [12].

Як зазначає Р.Зеленський, підготувати людину до вибору власної поведінки в різноманітних обставинах на рівні «моральних рецептів» неможливо. Поведінка людини в непередбаченій ситуації визначається не стільки моральними рецептами, скільки «системою моральних координат» людини, тобто того, що вона для себе вважає можливим і доступним і,

навпаки, неможливим і недоступним. У зв'язку з цим, формування життєвої позиції особистості полягає в залученні молодого покоління до моральної поведінки, тобто до добра, правди, істини і порядності [18].

Отже, відповідальність як особистісна якість висвітлена у вітчизняній психологічній науці досить широко. Разом з цим, виникає наукова, соціальна та практична необхідність в детальному вивченні психологічних детермінант відповідальності та психологічних умов і факторів формування. У своїй роботі ми будемо користуватись таким тлумаченням поняття «відповідальність»: *це*

усвідомленні себе як причини здійснюваних вчинків та їх наслідків, а також в усвідомленні своєї здатності виступити причиною змін у навколишньому світі і у власному житті.

Для визначення ключового поняття нашого дослідження ми з'ясуємо ще поняття «громадянськість», адже ці два визначення у поєднанні дають нам глибше розуміння ключового поняття.

Особливості формування громадянськості як інтегративної якості особистості розглядаються у науковому доробку І. Василенко, П. Волошина, П. Ігнатенка, З. Капустіної, Н. Косаревої, Н. Крицької, С. Лисак, М. Михайличенка, О. Парафили та ін.

Як відомо, громадянськість є історично-змінною, суттєво змістовною проблемою народу, котрий творить власну самобутність і неповторність.

Політичний словник пропонує таке тлумачення категорії громадянськості:

„Громадянськість – це спрямованість на користь суспільства, підпорядкування особистих інтересів громадянським, служіння Батьківщині, виконання правил і обов'язків, встановлених законами держави” [41, с. 27].

З педагогічної точки зору „громадянськість” розглядається в словнику

С. Гончаренка як „...усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків, стосовно до держави, суспільства, почуття відповідальності за їх стан”. Він підкреслює, що громадянськість є важливою рисою моральної поведінки людини [57, с. 75].

З психологічної точки зору Ю. Завалевський, Ю.Прокопович, В. Сагарда розглядають громадянськість як одну з соціально-психологічних рис особистості, що проявляється в її свідомому, відповідальному ставленні до Батьківщини, народу, суспільного життя, сучасником і діячем якого вона є [15,

с. 45]. Як цілісне соціально-психологічне утворення громадянськість проявляє себе через наступні громадянські якості особистості: громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянського обов'язку, почуття громадянської відповідальності, громадянська мужність [16, с. 20]. За

визначенням П. Вербицької „громадянськість – усвідомлення своєї приналежності до суспільства, прагнення служити йому” [7, с. 15-16]. Схожу

точку зору до визначення поняття „громадянськість” ми знаходимо в дисертаційному дослідженні С. Зябревої, яка розглядає громадянськість „як

складну інтегративну особистісно-моральну якість, що характеризується усвідомленням прав і обов'язків громадян України, почуттям любові до

Батьківщини, потребою у служінні їй, праці на її благо, свідомим виконанням законів держави. Вона виявляється у системі ставлень до: держави, Батьківщини, інших людей, себе” [19, с. 8].

Таким чином, *громадянськість – багатоаспектне явище. Це інтегративна, фундаментальна, духовно-моральна якість особистості, яка*

проявляється в обов'язку служити суспільству, Батьківщині, відроджувати та примножувати здобутки своєї держави. Результатом процесу формування

громадянськості є набуття особистістю громадянської позиції, заснованої на високих ідеях і почуттях соціальної відповідальності, економічної, правової,

моральної, національної гідності, відповідальності, готовності особистості до діяльності, яка відповідає вимогам суспільства.

Громадянська відповідальність особистості є сукупністю готовності й здатностей, що уможливлюють активну, відповідальну й ефективну

реалізацію нею комплексу прав і свобод та застосування знань громадянознавчого змісту на практиці.

Зазначимо, що *готовність* уналежнює знання, вміння, мотиви, цінності й здатності особистості, її активний стан, установки на певну поведінкову модель та змобілізованість на виконання тих чи інших завдань. А от *здатність* розглядаємо, з одного боку, як природну соціальну обдарованість людини, а з іншого – як її соціальну продуктивність.

Виявами громадянської відповідальності є притаманні людині й такі якості, як критичне ставлення до власних вчинків і впевненість, що виявляються в навичках критичного мислення, спроможності до кооперації для досягнення мети та ухвалення рішень, ставленні до правил як бажаних

моделей поведінки, особистій відповідальності, толерантності й плюралізмі [26, с. 19].

У розрізі сучасної педагогіки гуманне виховання сприймається як прищеплення особистості відповідальності, яка нерозривно пов'язується із свободою вибору. Вчені, які вивчають цю категорію, впевнені, що лише наявність у людини певним чином сформованої свободи вибору дозволяє говорити про відповідальність, оскільки неможливо говорити про якусь «відповідь», якщо немає альтернативних варіантів дії. У подібній ситуації є сенс розглядати дію людини не як конкретну її дію, усвідомлену ініційовану, а більше як *відповідь* на вплив, що надається на неї.

Підтримаємо поширену в літературі думку науковців і педагогів про те, що громадянська відповідальність – це *готовність* і *здатність* особистості активно й ефективно діяти відповідно до демократичних принципів і громадянської позиції. Вона передбачає наявність як певної життєвої позиції студентів, так і внутрішньої готовності до її реалізації.

Таким чином, підходимо до усвідомлення, що *громадянська відповідальність* є компонентом громадянської компетентності поряд з такими категоріями, як громадянська активність, громадянська позиція, вибір і є інтегративною характеристикою особистості, що уналежнює певний рівень її готовності до активного усвідомленого здійснення суспільного життя.

Сформована громадянська відповідальність напряму пов'язана з громадянськістю як духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою людини, зумовленою державною самоідентифікацією, усвідомленням приналежності до конкретної країни.

Громадянська відповідальність є сукупністю знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань учня, які допомагають йому зрозуміти своє місце в суспільстві, відповідальність за себе й свої дії, передбачають усвідомлення себе громадянином, відповідальним за країну й готовим реалізовуватися та працювати тут.

Громадянська відповідальність виявляється в соціально-комунікативних та інформаційно-дослідницьких здатностях особистості, в громадянській участі, в її вміннях розв'язувати соціальні конфлікти й проблеми, ефективно діяти в ситуації невизначеності, робити відповідальний вибір й ухвалювати рішення. Це, своєю чергою, слугує передумовою саморозвитку й самореалізації особистості, вибудовування нею власної життєвої стратегії.

Підводячи підсумки, сформуємо власне визначення досліджуваного поняття: *громадянська відповідальність особистості є характеристикою соціальною, моральною та правовою, формується на основі громадянської компетентності та є складовою такого поняття, як громадянськість.*

Суб'єкт громадянської відповідальності, як правило, має розвинену правову, політичну та моральну свідомість і своєю діяльністю сприяє зміцненню функціонування правового суспільства. Формування громадянської відповідальності відбувається в процесі соціалізації індивіда під впливом низки факторів: політико-правова система держави, загальний рівень морально-правової культури суспільства, система навчання та виховання, особливості родинних та міжособистісних стосунків, у яких задіяна людина, тощо.

1.2. Особливості формування громадянської відповідальності у студентів аграрних закладів вищої освіти

Серед пріоритетних завдань української держави Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті визначено збереження

незалежності, захист прав, свобод і соціальних інтересів народу та виховання свідомого громадянина – патріота і професіонала [35]. Зміцнити й розвинути

демократичну державу можуть лише громадяни, готові самовіддано захищати й розбудовувати її, які мають людську гідність, національну самосвідомість, гуманістичну мораль, знають свої права і обов'язки й уміють цивілізовано

захистити їх, сприяючи встановленню громадянського миру і злагоди в суспільстві та додержуючись законів.

Входження особистості студентів аграрних закладів вищої освіти до соціального середовища, рівень їхніх досягнень у реалізації освітніх функцій

визначаються інтегральним показником якості особистості студента – його громадянською відповідальністю, яка визначає ефективність неперервного процесу та результату особистісно-освітнього розвитку

Завдання щодо громадянського виховання студентів представлено у нормативно-правових документах: Законах України «Про громадські

об'єднання», «Про громадські молодіжні та дитячі організації», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Крім того,

певну роль відіграють Державна національна програма «Освіта (Україна ХХ століття)», Концепція громадянського виховання особистості в умовах

розвитку української державності», «Концепція національнопатріотичного виховання молоді», Державна цільова соціальна програма «Молодь України»

та інші. Проголошені нормативно-правові акти розкривають зміст громадянської відповідальності особистості, виховання поваги до Конституції

та державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, формування почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої

дії, свідоме ставлення до обов'язків людини і громадянина; сприяння реалізації прав особистості на вільне формування політичних і світоглядних

переконань; виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних

традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй.

У сучасних педагогічних дослідженнях розглядають такі аспекти формування громадянської відповідальності учнівської молоді, як: загальні педагогічні засади громадянської освіти та виховання у вітчизняній і зарубіжній практиці (Г. Єгорова, Н. Косарева, Н. Лавриченко, М. Левківський, В. Оржеховська, О. Сухомлинська, І. Тараненко, Л. Кендзьора та ін.); методологічні основи виховання відповідальності (С. Іконнікова, Т. Мироненко, С. Рубінштейн, Ж. Піаже, Ф. Хайдер, К. Хелкама, та ін.); окремі аспекти виховання відповідальності особистості (І. Бех, М. Боришевський, Т. Морозкіна, О. Салтикова); складові та критерії відповідальності особистості (М. Левківський, М. Савчина, В. Сафін); розвиток відповідальності людини у різних видах діяльності (Л. Коршунова, Н. Нечаєва, А. Слободський, М. Сметанський та ін.).

Водночас питання на рівні універсальної наукової та дієвої системи формування громадянської відповідальності студентів досі залишалося відкритим. Напрацювання сучасних досліджень є психолого-педагогічним підґрунтям для обґрунтування цілісного підходу до формування громадянської відповідальності студентів. Результати цих досліджень дають змогу визначити феномен *формування громадянської відповідальності студентів як інтегративний вияв низки її складових компонентів, пов'язаних із особливостями освітньої діяльності.*

Незважаючи на наявність законів, нормативних правових державних, відомчих і локальних нормативних актів, норми яких зобов'язують громадян, співробітників, педагогів виявляти громадянську відповідальність у процесі виконання ними службових обов'язків і виховувати її у своїх підлеглих, у більшості закладів вищої освіти України відсутня чітка система формування громадянської відповідальності у студентів.

Це в першу чергу пов'язано із «застарілістю» підходів до виховного процесу у системі вищої освіти. Зокрема, відсутня цілісна і дієва система

виховних заходів, відсутнє централізоване керівництво ними, а всі внутрішні нормативні документи зводяться виключно до звітності і формалізму. На нашу думку, вся система навчання і виховання повинна сприяти формуванню у

студентів твердого внутрішнього переконання в читаннях точного дотримання правових норм, а також створенню в студентських колективах моральної атмосфери, яка виключає можливість порушення законів, у тому числі і проявів корупційної спрямованості.

Відповідно до Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, у результаті впровадження системи національно-патріотичного виховання очікується:

– забезпечення у молодого покоління розвинутої патріотичної свідомості і відповідальності, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про спільне благо, збереження та шанування національної пам'яті;

– зацікавленість молоді щодо служби у Збройних силах України, готовність до захисту України та виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, з метою становлення її як правової, демократичної, соціальної держави;

– збереження стабільності в суспільстві, соціальному та економічному розвитку країни, зміцнення її обороноздатності та безпеки; створення ефективної виховної системи національно-патріотичного виховання молоді;

– консолідація зусиль суспільних інституцій у справі виховання підростаючого покоління[34].

Сутність поняття «формування» нами розглядається в ієрархії його загальних, особливих і одиничних ознак. Соціальний характер більшості впливів середовища на особистість, які не завжди є позитивно-прийнятними, визначають уходження поняття «вплив середовища» до особливого (типового)

поняття «формування», яке, таким чином, ієрархічно охоплюється змістом загального поняття «розвиток». У свою чергу поняття «освіта», «виховання»

«навчання» розглядається К. Платоновим як одиничне (індивідуальне) по відношенню до особливого поняття «формування» [39, с.174].

Темі формування рис громадянськості присвячено чимало досліджень: особливості виховання громадянської активності у майбутніх вчителів розглядає О. Войчун; особливості формування громадянської компетентності здобувачів освіти під час вивчення природничих наук висвітлювали А. Давлик, Г. Жирська; теоретичні засади формування громадянської компетентності майбутнього соціального педагога розглядали В. Кравцов, Т. Кравцова.

З метою вивчення рівня сформованості громадянської компетентності молоді, доцільно проводити бесіди, залучати здобувачів освіти до активного діалогу, обговорення тих соціальних питань і національних ідей, проєктів, які впливають на успіх та розбудову нашої держави. Зокрема, аналіз відповідей студентів на запитання національно-патріотичного характеру (опитування

проводилося на базі Державного навчального закладу «Барський професійний будівельний ліцей», м. Бар, Вінницька область), засвідчив, що 53,2% респондентів відповіли, що національна ідея відіграє провідну роль у побудові держави і лише 4,6%, – що національної ідеї немає. 52,3% опитаних упевнені,

що історичне минуле своєї країни дуже важливе, вивчати і знати його необхідно кожному, а 0,4% – що історичне минуле не важливе, потрібно жити майбутнім. Студенти вважають, що держава, щоб підтримати патріотичний дух молоді, повинна розвивати національну культуру маленьких міст і селищ,

спонсорувати відкриття бібліотек, театрів, клубів дозвілля, демонструвати фільми на патріотичну тематику, прислухатися до перспективної думки, створити умови для професійного зростання молоді. 100% опитаних визначили, що необхідними для виховання патріотизму серед молоді є: відчуття пошани до своєї країни; інтерес до історичного минулого; високий рівень ерудиції; інтелігентність; активність у громадському житті країни.

Прикрим є той факт, що лише 11,4% студентів відвідують історичні, літературні, художні музеї, виставки; 12,2% – відвідують бібліотеки та обирають книги, які представляють історичне минуле нашої нації та його

героїв; 15,2% – відвідують театри та переглядають кінофільми на історично-патріотичні теми; 18,6% – частіше за все проводять вільний час вдома за телевізором і комп'ютером; 52,7% – надають перевагу компанії друзів. 49,8%

– відчують відсутність моральних цінностей в молоді, 31,2% опитуваних уважають, що молоді люди, які вживають алкоголь або наркотики, не можуть

бути патріотами, 52,7% – мають протилежну думку. Загалом молодь думає, що на рівень патріотизму впливають такі політичні, соціально-побутові ситуації, як: 53,6% – загальнополітична атмосфера в суспільстві; 19,8% – наявність,

відсутність роботи; 12,7% – житлові умови; 31,3% – задоволення права на відпочинок і можливість вибору навчального закладу[4].

Т. Разводовська у своїх дослідженнях виокремлює особливості формування відповідальності студентської молоді засобами наставництва в умовах закладу вищої освіти, до яких належать:

специфічне соціально – виховне середовище закладу вищої освіти;

наявність впливу соціально – активного студентського колективу, який є катализатором прояву відповідальності;

наявність часу, що дозволяє використати свої ресурси, свій потенціал для суспільно корисної діяльності;

посилення завдань формування навичок майбутньої професійної діяльності та особистісного розвитку;

самостійність, свобода у прийнятті рішень, що зумовлює формування вміння брати відповідальність за себе, своє навчання, набуття майбутніх професійних навичок[49].

Як у будь-якій справі має бути конкретна системна освітньо-виховна робота – на заняттях і після них, а також професійність і відповідальність кожного – від адміністрації до студентського самоврядування, це:

наполегливість, креативність, культура, толерантність, мобільність, етикет,

спорідненість думок. Зберегти і примножити людське в людині в нестабільних соціально-економічних умовах – необхідно, актуально, тому потрібні активна

життєва позиція та громадянська зрілість кожного учасника освітньо-виховного процесу.

Оскільки процес формування громадянської відповідальності в значній мірі залежить від процесу соціалізації особистості, постає необхідність більш активного використання всієї соціально-культурної, освітньої бази, створеної

суспільством, як щільної системи освіти та виховання. Саме тому, вирішення зазначеної вище проблеми, на нашу думку, необхідно здійснювати на основі взаємозв'язку із реальним життям громади певного закладу, мікрорайону, міста, села, регіону з рівною часткою відповідальності всіх учасників процесу,

застосовуючи вищу функцію координації і контролю за виконанням поставленої мети.

Залучення студентів до активного громадського життя, сприяє розширенню їхнього світогляду, дозволяє набути практичних навичок взаємодії у соціальному середовищі. Тут вони отримують свій перший досвід

прийняття самостійних рішень щодо суспільно-важливих питань. За таких умов, стає можливим їх самовизначення як рівноправних членів місцевої громади.

Дослідниця В.Савельєва вважає особливостями формування

громадянської відповідальності студентів наступні чинники: ○○

1) здійснення в єдності аксіологічного і системно-ролевого підходів до відбору і конструювання змісту психологічного супроводу, передбачаючи використання принципу актуалізації аксіологічного контексту; принципу відповідності змісту психологічного супроводу структурі комплексу прав і обов'язків людини і громадянина, принципу випереджаючого ролевого навчання;

2) здійснення діяльнісного підходу до розробки організаційно-методичної складової процесу психологічного супроводу, що припускає реалізацію принципу суб'єктності, принципу активності, принципу діалогічності, принципу рефлексивності, принципу доцільності, принципу інтегративності,

3) розробку і реалізацію моделі процесу формування громадянської відповідальності студентів засобами дисциплін психологічного циклу, що є цілісним системним утворенням, що включає індивідуально-груповий, ціннісно-орієнтаційний, діагностичний, контроль-аналітичний, результативний компоненти, у своєму динамічному аспекті, що представляє послідовність психологічних дій, спрямованих на досягнення мети цього процесу;

4) розширення зони соціальної відповідальності студентів за допомогою надання їм вільного вибору сфер, напрямів, тривалості і форм соціально-психологічної активності[53].

Відтак, формування громадянської відповідальності та активної громадянської позиції студентів у процесі їх взаємодії з соціальним середовищем передбачає створення певних соціально-педагогічних умов, насамперед - системності і послідовності організації цього процесу. Тобто, процес громадянського виховання потребує обґрунтованої системи, яка розробляє перспективи взаємодії студента, викладача та громадянської і передбачає безперервність виховного процесу. Ефективність формування громадянської компетентності значною мірою залежить від педагогічних технологій[21].

На думку В. Алексєєвої, у психолого-педагогічній літературі щодо формування особистості студента більше уваги приділено ролі процесу навчання, а позанавчальну діяльність науковці залишають на периферії своїх розвідок. Дослідниця зазначає, що саме позанавчальна діяльність забезпечує формування громадянських, загальнокультурних, морально-етичних та інших якостей майбутнього фахівця [1].

Тому виокремлені особливості формування громадянської відповідальності здобувача вищої освіти мають бути враховані при плануванні позанавчальної роботи в закладі, оскільки недостатня увага до організації даного компоненту освітнього процесу гальмує належний рівень сформованості громадянської позиції студентства.

В. Алексєєва визначає позанавчальну діяльність як «педагогічно доцільну форму організації вільного часу студентів» [1, с. 423]. До її сутнісних характеристик вона відносить «позанормативність, що виявляється у відсутності регламентування щодо відбору форм, змісту та методів, індивідуальний характер, що передбачає орієнтацію на потреби та інтереси студентів» [1, с. 423]. Повністю погоджуємося з дослідницею. Також зазначимо, що в процесі позанавчальної роботи студенти «мають відчувати себе суб'єктами діяльності, а не об'єктами виховання.

Головну увагу при цьому доцільно звертати на:

– організацію діяльності студентського самоврядування, переорієнтацію виховного процесу на ініціативну поведінку студентів; визнання за ними права на вільний вибір, відхід виховання від орієнтації на засвоєння зразків;

– вказівка на важливу роль самостійної реалізації власних проектів та участі в прийнятті управлінських рішень адміністрації; – розуміння ролі позитивної підтримки ініціативних студентів, потреби в постійній самозміні» [8, с. 176].

Розглядаючи організацію позанавчальної діяльності закладу вищої освіти, не можна не погодитися з позицією Ю. Івженка, який зазначає, що «студентська організація – один із багатьох соціальних інститутів, що дозволяє прискорити формування соціальної активності молоді. Вони виникають за ініціативи студентів та сприяють вирішенню нагальних проблем юнаків і дівчат.

Своєю діяльністю студентські організації привертають увагу державних органів і громадськості до потреб студентства, спонукають до оптимізації пошуку шляхів покращення державної молодіжної політики, мотивуючи суспільство змінюватися з урахуванням запитів і потреб молоді» [20, с. 34]. Функціонування молодіжних громадських організацій саме на базі закладу освіти забезпечує громадську складову позанавчальної діяльності, що особливо ефективно сприяє формуванню громадянської позиції майбутніх

фахівців у процесі навчання. Адже «студентські громадські організації – соціальна група, що добровільно об'єдналася для вирішення соціальних потреб молоді і є самоврядним громадським формуванням студентів одного або декількох вищих навчальних закладів» [20, с. 36].

Особливим чинником формування зазначеної якості здобувачів вищої освіти є саме самоврядність громадських організацій, що особливо мотивує до саморозвитку, самоосвіти, самовиховання.

До ефективних і результативних заходів позанавчальної діяльності щодо формування громадянської позиції майбутніх фахівців слід віднести такі: дискусії, форуми, промоакції, відкриті мікрофони, круглі столи, дебати, флешмоби, квести, відкриті тематичні засідання молодіжних лідерів; функціонування студентських об'єднань за інтересами, шкільної молодіжної ініціативи; неформальне навчання з використанням сторітеллінгу (технології передачі необхідної інформації через розповідь захоплюючої історії) тощо.

У навчальній та виховній роботі студентів закладів педагогічної освіти слід керуватися порадами українського академіка І.Д. Бега, який вважає, що громадянське виховання має включати:

- створення у дітей та молоді активної громадянської і державницької позиції, заснованої на традиційних культурних цінностях Українського суспільства;
- розвиток міжнаціонального спілкування;
- виховання поважного ставлення до національної гідності людей, їхніх почуттів, релігійних переконань;
- розвиток правової і політичної культури дітей та молоді, розширення конструктивної участі у прийнятті рішень, що зачіпають їхні права й інтереси, у тому числі у різних формах самоорганізації, самоуправління, суспільно значущої діяльності [3, с. 177-178].

Таким чином, розглянуті особливості формування громадянської відповідальності студентів дозволяють зробити висновок, що вплив освітньої установи на становлення і розвиток світоглядного особистісного феномена є

вкрай важливим, оскільки саме цілеспрямована навчально-виховна робота формує не тільки фахівця-професіонала, але і якості громадянської відповідальності, державності, патріотизму.

Проведений нами аналіз нормативно-правових документів у галузі освіти та результатів досліджень з формування громадянської відповідальності вказує на важливий вплив її структурних компонентів та рівня їхньої сформованості на розвиток у студентів готовності до просупільної самореалізації у подальшій життєвій діяльності.

Узагальнюючи результати наукових досліджень щодо розуміння сутності поняття «формування громадянської відповідальності» ми робимо висновок, що досягнення студентами аграрних закладів вищої освіти оптимальних рівнів громадянської відповідальності складається внаслідок набуття ними її складових компонентів, які підлягають детальному аналізу у наступному параграфі.

Особливостями освітнього процесу закладу освіти, спрямованого на формування громадянської відповідальності студентів, вважаємо наступні: здійснення педагогічної підтримки формування громадянських якостей студентів у процесі освітньої; реалізація проєктивної технології навчальних занять, спрямованих на формування громадянської відповідальності студентів; проведення циклу виховних заходів, науково-методичних конференцій, семінарів для викладачів з проблем формування морально-духовних та патріотично-громадянських цінностей; використання потенціалу освітніх компонентів для формування громадянської відповідальності студентів.

1.3. Компонентна структура поняття «громадянська відповідальність»

Відповідальність, на думку Т. Ю. Ушакової, становить складно організоване, цілісне психологічне явище, що виявляється в усвідомленні та

контролі здійснених вчинків (а також їх причин та наслідків), що стосуються як власного життя, так і інших людей, світу в цілому [58].

Авторкою виділено семикомпонентну структуру відповідальності:

1. *Поведінковий компонент* відображає сукупність поведінкових проявів відповідальності, що виражаються в свідомому і добровільному прийнятті відповідальності.

2. *Емоційний компонент* – сукупність емоційних проявів, які виникають в разі прийняття відповідальності.

3. *Вольовий компонент* – здатність свідомо регулювати свою діяльність змусити за необхідності взяти на себе необхідну відповідальність.

4. *Ціннісно-смысловий компонент* проявляється в сукупності ціннісних орієнтацій особистості, її переконань стосовно своїх вчинків, сенсу власного життя, моральних норм, що сформувались в особистості.

5. *Когнітивний компонент* передбачає усвідомлення і осмислення ситуації, усвідомлене і обмірковане прийняття відповідальності та передбачення важливості свого впливу, осмислене ставлення до сутності відповідальності.

6. *Нормативний компонент* – усвідомлення і дотримання норм суспільної поведінки, законів як вимушеної необхідності, що продиктована вимогами, сформованими в суспільстві.

7. *Мотиваційний компонент* відображає сукупність комплексу мотивів, які сприяють прояву відповідальності в діяльності людини [58, с. 109].

Дослідником І. О. Кочаряном на підставі поглиблення теоретичних уявлень щодо структури, типології та діагностики відповідальної поведінки, виявлено п'ять типів симптомокомплексу відповідальності: «принциповість», «самоствердження», «нормативність», «етичність» і «самопожертвування» [22, с. 16].

Ю. Підлесна уявляє громадянську відповідальність складеною з ціннісно-ментального, соціокультурного, фахового й морально-етичного

елементів. На думку дослідниці, це знання, навички та вміння, які мотивують індивідуальну та групову активність людини [44, с. 9–10].

О. Пометун компонентами громадянської відповідальності визначає знанневий (знання, уявлення), діяльнісний (уміння й навички), ціннісний або мотиваційно-ціннісний (ставлення, ціннісні орієнтації, переживання тощо), процесуальний, технологічно-процесуальний або особистісно-творчий (сфера самореалізації) [42, с. 66–67].

Подібні визначення структури громадянської відповідальності знаходимо й в інших наукових працях, де описано такі, приміром, її елементи як знанневий, ціннісний, діяльнісний і процесуально-особистісний [55, с. 13].

Оригінальною видається думка О. Кучер про те, що одним із складників громадянської відповідальності слід вважати рефлексивний [25, с. 43].

Проведений нами аналіз та зроблені на його основі узагальнення наявних в науковій літературі підходів до структурування громадянської відповідальності дають змогу визначити її основні елементи (таблиця 1).

Таблиця 1

Структура поняття «громадянська компетентність» (за Т.Ремех [47])

Складник	Суть	Вияви
Мотиваційний	здатність виявляти інтерес до аналізу взаємозв'язків, механізмів діяльності соціального оточення, соціальних інститутів і суспільства, виявляти ініціативу	наміри, бажання, прагнення особистості досягати поставлених цілей чи уникати їх, здійснювати заплановане чи відмовлятися від його реалізації
Ціннісний	цільові соціальної діяльності, здатність брати на себе відповідальність, підтримувати інших, вибудовувати з ними взаємодію на паритетних основах	усвідомлення й визнання таких цінностей як особистість, підність людини, толерантність, демократичні принципи життя, повага до прав і свобод людини, демократичних норм, інститутів громадянського суспільства, законів держави
Когнітивний	громадянознавчі знання, уявлення щодо себе,	знання про права та свободи людини, механізми їх захисту,

	своїх соціальних ролей, соціальних інститутів, сприйняття тих установок, у межах яких відбувається діяльність	принципи функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, знання прийомів взаємодії із соціальним оточенням, способів впливу під час ухвалення рішень та захисту власних інтересів
Операційно-поведінковий	готовність і здатність орієнтуватись у ситуації, прагнення вплинути на те, що відбувається, готовність до компетентної участі в суспільному житті, спроможність ухвалювати рішення, контролювати свою діяльність, самостійно навчатися	вербальні й невербальні, соціальні й комунікативні, інтерактивні й рефлексивні вміння у взаємодії із соціальним оточенням: лідерство, командність, вміння ставити запитання й відповідати на них, обґрунтовувати власну позицію, робити свідомий вибір, ухвалювати рішення

Грунтуючись на дослідженнях науковців (Т. Гурлева, Т. Смагіна та інш.), зазначимо, що формування й розвиток громадянської відповідальності здобувача освіти передбачає вдосконалення знань і наукових уявлень про взаємозв'язок громадян і суспільства, громадян і держави, відносин між людьми; способів діяльності, практичних умінь, моделей поведінки, в яких виявляється його громадянськість, громадянських цінностей й особистісних смислів студента; досвіду самостійного розв'язання проблем приватного й публічного життя людини в громадянському суспільстві [55, с. 44].

Це, на нашу думку, призводить до формування активної громадянської позиції випускника нової української школи, сприяє його успішній самореалізації в умовах політичної, економічної свободи й свідомого вибору. Сформована громадянська відповідальність студента виявляється в сукупності компетенцій як результатів навчання, поданих у таблиці 2.

Компетенції	Вияви
соціально-комунікативна	комунікативні вміння, навички спілкування, встановлення конструктивних відносин із людьми, вміння вести діалог, брати участь у громадському обговоренні суспільних проблем
інформаційно-медійна	вміння критично мислити, шукати, аналізувати й оцінювати інформацію, критично опінювати медіа повідомлення на основі аналізу джерел, соціальної ситуації
солідарність, розв'язання соціальних конфліктів, проблем	уміння розв'язувати соціальні суперечності, установка на толерантне розв'язання конфліктів, здатність до успішної взаємодії з іншими, мирного співіснування в умовах соціокультурного різноманіття.
відповідальний соціальний вибір й ухвалення рішення	готовність до ухвалення обґрунтованого рішення на основі усвідомленого й виваженого вибору громадянська участь установка на відповідальну суспільну діяльність, навички участі в соціальних та політичних процесах

Низка дослідників (А. Гулевська, Л. Дементій, О. Плахотний та ін.)

пропонують досить плідний підхід до визначення структури соціальної відповідальності, виокремлюючи такі компоненти:

– мотиваційний, який включає в себе мотиви професійно відповідальної поведінки;

– когнітивний, який характеризує систему засвоєних особистістю знань про професійну відповідальність, про суть прав і обов'язків фахівця, норми і правила його поведінки в соціумі, про способи регулювання стосунків між суспільством і індивідумом;

– діяльнісний, який полягає в готовності особистості здійснювати усвідомлений вибір лінії поведінки, приймати рішення та оцінювати наслідки їх реалізації, визначати необхідні обмеження в поведінці на основі сформованих і розвинених світогляду і самосвідомості.

Складовими громадянської відповідальності Т. Мироненко і С. Іконнікова називають високий рівень національної та планетарної свідомості, гуманістичну мораль, знання та виконання обов'язків, стійкі переконання [33].

Аналіз наукових досліджень громадянської відповідальності та нормативно-правових документів в галузі освіти створює підґрунтя для визначення цього феномена як тривалого періоду онтогенезу, зумовленого інтегративними вимогами й особливостями вияву на оптимальному рівні компонентів, які складають сферу просуспільної життєдіяльності особистості.

Рисунок 1. Показники громадянської відповідальності

Контент-аналіз досліджень структури громадянської відповідальності дає змогу диференціювати її загальні показники за такими ознаками, що характеризують людину: почуття громадянського обов'язку, патріотизм, просуспільна діяльність, інтерес до суспільного життя, участь у житті суспільства, потреба у спілкуванні, колективізм, національна та планетарна свідомість (рис. 1).

На нашу думку, критеріями такої громадянської відповідальності можуть бути: знання (теорій, досвіду, цілей, технологій, закономірностей, принципів, критеріїв, рівнів і етапів громадянського виховання як чинника соціалізації); уміння, що характеризують майстерність фахівця (аналізувати сутність підходів до громадянського виховання як чинника соціалізації

школярів, моделювати його систему в колективі, установі) якості особистості, які характеризують громадянську позицію (відповідальність, демократизм, толерантність, вибірковість, гнучкість, мобільність, гуманізм, рефлексивність, незалежність думок, критичність).

З огляду на вищезазначене та враховуючи специфіку діяльності фахівців агрономічної галузі, вважаємо, що найбільш повно основні аспекти громадянської відповідальності майбутнього фахівця відображають такі три основні компоненти: *мотиваційно-ціннісний, когнітивно-світоглядний, діяльнісно-рефлексивний*, які у комплексі забезпечують успішність реалізації у суспільній діяльності громадянської відповідальності.

Мотиваційно-ціннісний компонент (мотиви, психологічні установки, ціннісні орієнтації, що інтеріоризують світоглядне сприйняття цінностей і норм громадянської культури, визначають спрямованість особистості, внутрішні спонукальні чинники діяльності з громадянської освіти і самоосвіти) посідає вагомє місце у структурі соціальної відповідальності та вміщує сукупність цінностей та мотивів майбутніх фахівців. Мотиви передбачають формування установки на прийняття відповідальних рішень, усвідомлене ставлення до обов'язків, постійне прагнення до удосконалення своєї індивідуальності, позитивне ставлення до етичних норм, бажання діяти відповідно до них, почуття сорому, вини через їх невиконання.

Мотиваційно-ціннісний компонент виконує нормативно-регульовальну та спонукально-стимульовальну функції, оскільки він пов'язаний з такими почуттями, як задоволення–незадоволення; симпатія–антипатія; любов–ненависть тощо, та містить мотивацію особистості (усвідомлення свого місця у суспільстві, почуття відповідальності за прийняті рішення як професіонала галузі; прагнення свідомо регулювати свою соціально-професійну діяльність, стати компетентним фахівцем; наполегливе досягнення поставленої мети шляхом опанування необхідними компетенціями, узгодження особистих і суспільних інтересів), що інтеріоризуються у внутрішніх стимулах до прояву соціально відповідальної поведінки. Мотивація соціально відповідальних

фахівців відрізняється здатністю до емпатії та співпереживання, бажанням допомагати іншим, бути потрібним і корисним людям [38].

Когнітивно-світоглядний компонент являє собою утворення, що містить знання і норми, що становлять зміст громадянськості та визначають готовність до громадянського виховання, освіти й самоосвіти у професійній діяльності.

Діяльнісно-рефлексивний компонент реалізується у професійних знаннях, уміннях і навичках, що визначають функціональну готовність до суспільно корисної діяльності, практичної реалізації громадянської позиції, громадянських компетенцій.

Таким чином, у параграфі 1.3 ми уточнили структуру досліджуваного феномена «громадянська відповідальність» і виокремили його основні компоненти, які, на нашу думку, актуалізують і деталізують експериментальне дослідження порушеної проблеми.

ВИСНОВКИ до розділу 1

НУБІП України

У складний для нашої держави та для всього українського народу час студентська молодь відіграє значну роль у становленні нових прав і свобод, демократичного і вільного суспільств, у боротьбі за територіальну цілісність, цінною власного життя зокрема. Активна громадська позиція, високий рівень сформованості громадянської відповідальності молодих людей свідчить про те, що рівень патріотизму та культу нації у молоді значно зріс.

НУБІП України

Відповідно до Концепції національного виховання студентської молоді: «головною метою національного виховання студентської молоді є формування свідомого громадянина – патріота української держави, активного провідника національної ідеї, представника української національної еліти через набуття молодим поколінням національної свідомості, активної громадянської позиції, високих моральних якостей та духовних цінностей» [34].

НУБІП України

Аналіз наукових джерел з філософії, психології, педагогіки дав змогу розкрити і узагальнити теоретичні засади проблеми формування громадянської відповідальності особистості студента аграрного закладу вищої освіти, виявити особливості освітнього процесу, спрямованого на формування громадянської відповідальності студента.

НУБІП України

У результаті теоретико-аналітичного аналізу наукових напрацювань з досліджуваної проблеми ми дійшли наступних висновків:

НУБІП України

1. Ми з'ясували зміст ключових понять дослідження та їх складників. Таким чином, у магістерському дослідженні ми будемо використовувати ключові поняття у такому їх тлумаченні: *відповідальність* - це специфічна форма саморегуляції і самодетермінації, що виражається в усвідомленні себе як причини здійснюваних вчинків та їх наслідків, а також в усвідомленні своєї здатності виступати причиною змін у навколишньому світі і у власному житті; *громадянськість* - це інтегративна,

НУБІП України

фундаментальна, духовно-моральна якість особистості, яка проявляється в обов'язку служити суспільству, Батьківщині, відроджувати та примножувати здобутки своєї держави; *громадянська відповідальність особистості* є характеристикою соціальною, моральною та правовою, формується на основі громадянської компетентності та є складовою такого поняття, як громадянськість.

2. Феномен *формування громадянської відповідальності студентів* ми визначаємо як інтегративний вияв низки її складових компонентів, пов'язаних із особливостями освітньої діяльності.

Процес формування громадянської відповідальності потребує обґрунтованої системи, яка розробляє перспективи взаємодії студента, викладача та громадськості і передбачає безперервність виховного процесу. Ефективність формування громадянської відповідальності значною мірою залежить від педагогічних технологій.

Особливостями освітнього процесу закладу освіти, спрямованого на формування громадянської відповідальності студентів, вважаємо наступні: здійснення педагогічної підтримки формування громадянських якостей студентів у процесі освітньої; реалізація проєктивної технології навчальних занять, спрямованих на формування громадянської відповідальності студентів; проведення циклу виховних заходів, науково-методичних конференцій, семінарів для викладачів з проблем формування морально-духовних та патріотично-громадянських цінностей; використання потенціалу освітніх компонентів для формування громадянської відповідальності студентів.

3. У структурі досліджуваного нами феномену «громадянська відповідальність» ми виокремили компоненти, які, на нашу думку, актуалізують і деталізують експериментальне дослідження порушеної проблеми: *мотиваційно-ціннісний, когнітивно-світоглядний, діяльнісно-рефлексивний.*

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СТУДЕНТІВ АГРАРНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.1. Критерії, показники та рівні сформованості поняття «громадянська відповідальність»

Для визначення структури громадянської відповідальності вважаємо доцільним проаналізувати і врахувати погляди деяких дослідників на її внутрішні характеристики, хоча деякі думки вчених є суперечливими, не завжди такими, що відповідають сьогоднішнім вимогам до професійної підготовки фахівців аграрного профілю. Так, наприклад, майже не вивчається взаємозв'язок громадянської відповідальності з громадською активністю. Аналіз наукових праць (В. Бодров, Н. Желасівська, Л. Лідак, О. Луценко та ін.) дає підстави свідчити про різне розуміння структури відповідальності.

У параграфі 3.1. ми визначили структурні компоненти громадянської відповідальності, до яких віднесли: *мотиваційно-ціннісний, когнітивно-світглядний, діяльнісно-рефлексивний.*

Проведення подальшого дослідження порушеної нами проблеми потребує з'ясування структури досліджуваного поняття «громадянська відповідальність», тобто виокремлення критеріїв і показників, а також рівнів сформованості досліджуваної характеристики, які у подальшому мають стати основою для проведення діагностичного обстеження особистості здобувачів аграрних закладів вищої освіти.

Ми проаналізували напрацювання науковців, теми досліджень яких дотичні до теми нашого дослідження. Це дало нам можливість реалізувати аналітичний підхід до визначення критеріїв, показників і рівнів сформованості громадянської відповідальності здобувачів вищої освіти.

У контексті проблеми громадянського виховання ціннісні уявлення про власну відповідальність перед суспільством відіграють важливу роль, оскільки саме вони детермінують вчинки та дії особистості, визначаючи тим самим якісну своєрідність життєдіяльності та спосіб життя в цілому.

Критерії громадянської відповідальності визначають міру сформованості її складників у студентів за ознакою продуктивності їхнього вияву в освітній діяльності та розвитку громадянських якостей здобувачів освіти: знання та розуміння громадянських норм і цінностей; сформованість ціннісних ставлень до складових громадянської

відповідальності, активність вчинків у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності (Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та інші.).

Оцінюванню підлягала не лише освітня ефективність та академічна успішність, а й широкий перелік показників громадянської відповідальності, які з перебігом часу суттєво змінювалися.

Показники сформованості громадянської відповідальності характеризують міру продуктивності її компонентів та розвитку громадянських якостей студентів як зрілих суб'єктів. Аналіз досліджень

структури громадянської відповідальності дає нам змогу диференціювати її загальні складники за такими показниками: просуспільно активна життєва позиція; самостійність, наполегливість, самоаналіз, самоконтроль та самоорганізація у суспільних відносинах; виконання громадянських норм і

цінностей; чесність; готовність відповідати за власні вчинки; привласнення норм і принципів суспільної моралі; національна і планетарна свідомість.

Визначені компоненти складають значущі характеристики громадянської відповідальності, які забезпечують успішність освіти студентів аграрних закладів вищої освіти.

Одними з критеріїв сформованості громадянської відповідальності студентів мають виступати відповідні показники, що формують

мотиваційно-ціннісний, когнітивно-світоглядний, діяльнісно-рефлексивний
компоненти.

Когнітивно-світоглядний компонент об'єднує сукупність знань та ціннісних установок, мотивів і переконань, адекватних цілям формування громадянської відповідальності студентів.

Критеріями сформованості даного компонента можуть виступати позитивне ставлення до знань про власні потреби, мотиви, світогляд, емоційно-ціннісні утворення.

Активність *мотиваційно-ціннісного* компонента зумовлена тим, що у студентів виникають емоційно-позитивне ставлення, бажання, зростає увага та інтерес до знань та навичок, необхідних для формування громадянської відповідальності, що зумовлює як пошук інформації так і готовність до дії, а також аналіз існуючого досвіду. Критеріями

сформованості даного компонента виступають сформованість позитивного ставлення до себе, як громадянина та до України в цілому, сформованість мотивації до відповідальних громадянських вчинків. Також сформованість цього критерію характеризується самоусвідомленням студентом себе, як особистості, що готова поширювати громадянські цінності на фоні власної внутрішньої свободи.

Діяльнісно-рефлексивний компонент включає прийняття студентом рішення (з можливістю його уточнення) та кінцевого на певний момент вчину чи дії, що впливає на формування громадянської відповідальності.

Критеріями сформованості компонента є вміння реалізовувати громадянські вміння та навички, волюві зусилля до виконання обов'язку, прийняття рішень та аналіз власних вчинків відповідає за самоусвідомлення студентом себе, як особистості, що готова поширювати громадянські цінності на фоні власної внутрішньої свободи. Критеріями

сформованості даного компонента виступають здатність орієнтуватися в суспільних та особистісних проблемах, осмислення власної позиції

стосовно інших осіб та самого себе, а також самоусвідомлення себе, як особистості, що несе громадянські цінності

Дослідниця Т. Шиян більш детально характеризує критерії громадянської відповідальності називаючи такі: пізнавальна активність (стійкий пізнавальний інтерес, мотивація досягнення поставленої мети, цілеспрямованість, емоційне ставлення до предмету діяльності), ціннісні орієнтації (самоусвідомлення, сприйняття себе та інших, орієнтація на суспільно корисну діяльність тощо) здатність до саморегуляції (адекватна самооцінка та оцінка власної діяльності, рефлексивність, контроль вчинків тощо), самостійність (самостійно організовувати та опіювати свою діяльність, ініціативність тощо) [61].

Підходи до визначення критеріїв та показників різняться ще тим, що деякі науковці, зокрема В. Примак [43] та Р. Зеленський [18] виокремлюють тільки критерії громадянської відповідальності.

В. Примак визначає такі критерії як: пізнавальний, що характеризується успішністю оволодінням знаннями з певних галузей, глибиною засвоєння цих знань, зрілість суджень стосовно отриманих знань (у своєму дослідженні науковець акцентує увагу на правових знаннях);

емоційний, показниками якого є сприйняття громадянських норм, усвідомлення власної та соціальної значущості поваги до країни, у якій мешкаєш, терпимість у відношеннях з оточуючими; діяльнісний визначається як участь у житті громади, самостійна робота над формуванням громадянської відповідальності [43].

Натомість Р. Зеленський [18] визначає такі критерії як: усвідомлення відповідальності як суспільної норми і наявність якостей, які дозволять реалізуватися відповідальності через організованість та самоконтроль.

Загалом, здійснений нами аналіз компонентів та критеріїв відповідальності дозволив виділити такі спільні тенденції: обов'язковий блок знань про феномен відповідальності, усвідомлення сутності відповідальності, емоційна спрямованість, вміння передбачати наслідки власних дій як для

себе, так і для оточуючих, наявність ціннісних орієнтацій, які дозволяють визначити орієнтацію особистості на відповідальну поведінку. Таким чином, здійснений нами аналіз критеріальних засад відповідальності, представлених в сучасних педагогічних та психологічних дослідженнях, дозволив нам обґрунтувати власні критеріальні засади визначення рівня сформованості відповідальності студентської молоді.

Загалом, здійснений нами аналіз компонентів та критеріїв відповідальності дозволив виділити такі спільні тенденції: обов'язковий блок знань про феномен відповідальності, усвідомлення сутності відповідальності, емоційна спрямованість, вміння передбачати наслідки власних дій як для себе, так і для оточуючих, наявність ціннісних орієнтацій, які дозволяють визначити орієнтацію особистості на відповідальну поведінку.

Таким чином, здійснений нами аналіз критеріальних засад відповідальності, представлених в сучасних педагогічних та психологічних дослідженнях, дозволив нам обґрунтувати власні критеріальні засади визначення рівня сформованості відповідальності студентської молоді.

Беручи за основу дослідження Н. Басюк, О. Гуменюк, В. Прядеїна, М. Савчина, В. Тернопільської та О. Юринця, ми визначили такі *критерії сформованості громадянської відповідальності студентської молоді* як: *когнітивно-аксіологічний*, *мотиваційно-емоційний*, *діяльностно-операційний*.

Кожен критерій передбачає наявність показників – індикаторів, які демонструють рівень сформованості даних якостей в знаннях, діяльності, цінностях, мотивації студентської молоді. Дано побіжний аналіз змісту визначених нами критеріїв та показників [49]. Когнітивно-аксіологічний критерій. Даний критерій містить інструменти оцінювання сформованості знань студентської молоді про відповідальність, розуміння її сутності, цілісного уявлення про неї, усвідомлення власних обов'язків перед собою, близькими і суспільством загалом та їх виконання. Визнання

відповідальності як цінності та прийняття відповідальності як власної цінності сприяє формуванню світогляду студентської молоді, здатності до самопізнання та саморозвитку [48].

Когнітивно-аксіологічний критерій. Даний критерій містить інструменти оцінювання сформованості знань студентської молоді про відповідальність, розуміння її сутності, цілісного уявлення про неї, усвідомлення власних обов'язків перед собою, близькими і суспільством загалом та їх виконання. Визнання відповідальності як цінності та прийняття відповідальності як власної цінності сприяє формуванню світогляду студентської молоді, здатності до самопізнання та саморозвитку [49].

Нами запропоновано такі показники когнітивно-аксіологічного критерію сформованості відповідальності студентської молоді:

- усвідомлення сутності відповідальності;
- усвідомлення відповідальності як цінності;
- прийняття відповідальності як особистісної цінності.

Перший показник визначено нами як усвідомлення сутності відповідальності. Для того, щоб діяти відповідально, студентська молодь повинна знати чим є відповідальність, а чим не є. Розуміння сутності відповідальності дозволить студентській молоді усвідомити, що означає бути відповідальним, яка поведінка притаманна відповідальній особистості тощо. М. Осташева, визначає, що усвідомлення сутності відповідальності проявляється у спроможності особистості діяти із встановленими правилами та вимогами суспільства. Водночас, такі дії не повинні потребувати зовнішнього контролю [38]. Тобто, робота та різного виду завдання не можуть бути виконаними не достатньо відповідально.

Усвідомлення сутності відповідальності, на думку дослідниці, дозволяє подальше формування відповідальності. Усвідомлення сутності відповідальності, на думку В. Прядеїна, виражається у розумінні основ

відповідальної поведінки, наявності глибоких знання про сутність відповідальної поведінки [47].

Другим показником ми назвали емпатійність. Це якість, яка формує здатність студентської молоді поставити себе на інше іншої людини, зрозуміти її та прогнозувати наслідки власних вчинків для цієї людини.

Проведений нами теоретичний аналіз свідчить про тісний взаємозв'язок рефлексивності та емпатійності. Емпатія як психічний процес дозволяє студенту вступити в емоційний контакт з іншою людиною, рефлексія –

відрефлексувати досвід цієї людини, що у свою чергу сприяє активній та

відповідальній діяльності студентської молоді, не упередженому ставленні до інших осіб. Емпатійність сприяє розвитку здатності студента взяти на себе відповідальність за розв'язання не тільки власних проблем, але й оточуючих.

Мотиваційно-емоційний критерій сформованості відповідальності студентської молоді. Згідно здійсненого нами аналізу поняття «відповідальність», мотивація відіграє важливу роль її формуванні. Соціально значуща мотивація, що виражається у потребі студентської

молоді, сприяти позитивним змінам, як у власному оточенні, так і у

суспільстві загалом, дозволяє відчувати власну відповідальність за ці зміни.

При соціально значущій мотивації, студентська молодь ставить потреби суспільства вище за свої, не шукає особистої вигоди. Мотивацією для

здійсненні такої діяльності виступає й емоційна залученість студентської

молоді, виникнення позитивних емоцій під час та після здійснення

відповідальної діяльності. Тобто, усвідомлення власної причетності до

позитивних змін, виконання відповідальних завдань та доручень повинні

викликати позитивні емоції, які будуть мотивувати й надалі приймати

участь у таких справах [54].

Показниками мотиваційно-емоційного критерію у нашому дослідженні стали:

- соціально значуща мотивація;

• позитивна емоційність;
• альтруїстичність

Першим показником ми визначили соціально значущу мотивацію, яка визначає, власне, мотивацію до здійснення відповідальних вчинків.

Соціально значуща мотивація проявляється як бажання студентської молоді бути частиною соціуму; умінням ставити інтереси суспільства вище за свої, відповідно виконувати та долучатись до відповідальних та важливих справ, що мають на меті покращити рівень життя суспільства загалом, а також їх окремих членів, у першу чергу, а не задля власної вигоди, винагороди чи бажанні звернути на себе увагу.

Другий визначений нами показник – це позитивна емоційність. Як зазначалось, важливу роль відіграє емоційна залученість до здійснення будь-якої діяльності. Позитивні емоції при виконанні відповідального завдання будуть сприяти формуванню відповідальності у студентської молоді і виступати як мотивація для виконання відповідальної діяльності. У разі відсутності позитивних емоційних переживань, студентська молодь буде менш активною або, навіть, пасивною.

Третім показником було визначено альтруїстичність, що виражається у безкорисливому служінні на благо інших, допомогу іншим, що дозволяє студенту зростати зрілою, цілісною та відповідальною особистістю. У своєму дослідженні, Л. Примачок, акцентує увагу, що альтруїзм передбачає таку поведінку, що сприяє усуненню небажаного стану чи полегшення ситуації іншого. Альтруїстичність, у першу чергу, спрямована на благо інших, без очікування будь-якої винагороди. Альтруїстичність, на думку науковця, сприяє підвищенню рівню відповідальності [43]. Альтруїстичність, на нашу думку, виступає мотивацією до здійснення та завершеності відповідальної справи.

Діяльнісно-операційний критерій сформованості відповідальності студентської молоді. Даний критерій дозволяє виявити готовність студентської молоді брати відповідальність на себе за свої вчинки,

виконувати відповідальні доручення без зовнішнього контролю. Ми усвідомлювали, що бути активним, означає не лише приймати участь, але й бути ініціатором відповідальної діяльності, брати відповідальність на себе за інших учасників такої діяльності [49].

Відповідно ми виокремлюємо такі три показники діялісно-операційного критерію.

- самостійність та ініціативність;
- активність;
- контроль та самоконтроль.

Перший показник визначено нами як самостійність та ініціативність молодої людини. Одним із важливих показників формування відповідальності студентської молоді є самостійність у виконанні доручень чи діяльності. Це зовсім не означає, що студент не може звернутись по допомогу за потреби, він може це зробити, оскільки здатний самостійно оцінити свої можливості і визначити де він справляється самостійно, а де потрібна йому допомога. Найважливішим для нього є успішне завершення відповідальної справи, а не власне «Его».

Другим показником нами визначено активність. Студентська молодь буде більш активною, якщо буде відчувати власну значущість та відповідальність за процеси, що відбуваються у суспільстві. В активності студентської молоді проявляється й усвідомлення прийняття інтересів оточуючих та вміння їх реалізовувати через власну активність, сприяти соціально значущим перетворенням.

Третім показником є контроль, самоконтроль. На нашу думку, вміння студентської молоді контролювати власну поведінку та вчинки, сприяє формуванню відповідальності, оскільки здійснення будь якої діяльності, а особливо відповідальної, вимагає неабиякого самоконтролю, для того, щоб завершити таку діяльність.

Таким чином, нами здійснено визначення критеріальних засад дослідження, охарактеризовано три критерії сформованості громадянської

відповідальності студентської молоді й та відповідні їх показники, зміст яких подано у таблиці 3.

Таблиця 3

Критерії та показники сформованості громадянської відповідальності студентів

Критерій	Показники	Опис
когнітивно-аксіологічний	Усвідомлення сутності громадянської відповідальності	Студент усвідомлює сутність та значення відповідальності, має глибинне та цілісне уявлення про неї.
	Усвідомлення відповідальності як цінності	Студент усвідомлює та визначає відповідальність як цінність.
	Прийняття відповідальності як власної цінності	Студент приймає відповідальність як власну значущу цінність
мотиваційно-емоційний	Соціально значуща мотивація	Соціально значуща мотивація виражається у тому, що студент ставить потреби та інтереси суспільства вище за свої.
	Позитивна емоційність	При здійсненні та завершенні відповідальних справ, студент відчуває позитивні емоції.
	Альтруїстичність	Альтруїстичність виступає як мотивація до здійснення та завершення відповідальної діяльності
діяльнісно-операційний	Самостійність та ініціативність	Студент не потребує зовнішнього контролю при виконанні відповідальної діяльності, може самостійно ініціювати таку діяльність.
	Активність	Студент активним як у навчальній діяльності, так і поза навчальній, бере участь у різних заходах та ініціативах, готовий взяти на себе відповідальність за своїх колег,

НУВБІП УКРАЇНИ

Контроль та самоконтроль	бенефіціарів (цільової аудиторії) ініціативи чи проєкту.
Студент	вміє брати відповідальність на себе, а не приписувати зовнішнім чинникам. Контролювати власні вчинки, приймати відповідальні рішення у нестандартних ситуаціях.

НУВБІП УКРАЇНИ

Визначені нами критерії та показники сформованості відповідальності студентської молоді дозволили застосувати рівневий підхід до оцінювання сформованості даних показників.

НУВБІП УКРАЇНИ

Рівні сформованості громадянської відповідальності характеризують досягнення суб'єктів аграрної освіти різного ступеня їхнього вияву у освітній діяльності та визначаються нами на підставі критеріїв продуктивності суспільного вияву складових громадянської відповідальності.

НУВБІП УКРАЇНИ

Оскільки формування громадянської відповідальності виявляється у динаміці успіхів студентів, то це вимагає аналізу рівнів її вияву, уникаючи негативних оцінок (незадовільно та неприйнятно), за позитивними показниками індивідуальних особливостей у їхньому досягненні (високий, достатній, середній, початковий), які використовуються в оцінюванні успішності шкільної освіти за бальною шкалою.

НУВБІП УКРАЇНИ

Причому початковий рівень є тим пороговим значенням сформованості громадянської відповідальності, який визначається мінімальними вимогами державних освітніх стандартів. Решта рівнів вищого рангу визначаються нами як референтні (опорні) точки, що описують типові вимоги щодо очікуваних рівнів індивідуальних досягнень щодо сформованості громадянської відповідальності осіб, що опановують вищу аграрну освіту.

НУВБІП УКРАЇНИ

В подальшому дослідженні нам необхідно виділити основні рівні окремих компонентів, які в сукупності визначатимуть загальний рівень сформованості громадянської відповідальності студентів.

Виходячи з наведених вище методичних положень, а також спираючись на праці дослідників Н.М.Драгомирецької, М.В.Савчина, О.Є.Фурман, охарактеризуємо *рівні сформованості компонентів формування громадянської відповідальності студентів.*

Високий рівень громадянської відповідальності студентів

характеризується добрими знаннями власних прав; усвідомленням своєї приналежності до української держави, громадянських цінностей; сформованістю громадянської гідності, її обов'язку, патріотичної самосвідомості, а також умінням реалізовувати громадянські вміння та навички.

До цієї групи належать студенти, які повністю готові до професійної діяльності, проявляють себе як ініціативні, відповідальні за свої дії, законотрухняні й соціально активні громадяни зі сформованою громадянською позицією; володіють сумою знань, що входять до змісту громадянської освіти; орієнтуються в суспільних проблемах; проявляють стійкий інтерес до різних сфер життя, мають розвинуті громадянські почуття.

Студенти з **середнім рівнем громадянської відповідальності** мають

достатні знання традицій та історії рідного народу; законів української держави, власних прав. Цю групу складають студенти, діяльність яких носить пасивний, безініціативний характер. У житті вони керуються цілями, що спрямовані на підтримку власної життєдіяльності, вони не виступають активними носіями громадянської поведінки; у визначенні відношень до майбутнього та держави використовують неконкретні визначення, мають сумніви щодо покращення життя у країні, певні, що головне це забезпечення сім'ї, займаючись тією діяльністю, яка приносить великі прибутки. Також, у даній групі досліджуваних

спостерігається недостатня сформованість громадянської позиції та поведінки.

Низький рівень громадянської відповідальності проявляється у студентів, які володіють достатніми знаннями традицій та історії рідного народу; власних прав; характеризуються несформованою системою

громадянських цінностей, недостатнім розумінням того, що дійсно має суспільне значення; зазнають великих труднощів у визначенні ставлення до майбутнього, держави, суспільства, сім'ї та професії, песимістично налаштовані; у своїй діяльності керуються меркантильними цілями й амбіціями.

Таким чином, у параграфі 2.1 ми визначили критерії сформованості громадянської відповідальності та показники їх вияву у поведінці конкретної особистості, а також сформувавши рівні сформованості громадянської відповідальності у студентів (високий, середній, низький).

2.2. Організація та проведення констатувального експерименту

З метою дослідження рівнів сформованості громадянської відповідальності у студентів аграрних закладів вищої освіти нами було організовано та проведено констатувальний етап експериментального дослідження проблеми, базою для проведення якого став Національний університет біоресурсів і природокористування України.

Для проведення експериментальної роботи були сформовані контрольна (25 осіб) й експериментальна (25 осіб) групи зі студентів спеціальності 015.37 Професійна освіта. Розподіл студентів на ЕГ та КГ відбувався рандомно.

Завдання констатувального етапу експериментальної роботи полягало у визначенні початкового рівня сформованості громадянської відповідальності у студентів за допомогою розробленої на підготовчому етапі програми діагностичної методики та аналізу отриманих результатів.

У цій роботі ми базувалися на критеріальному апараті, який було розкрито у параграфі 2.1. і який представлено критеріями (когнітивно-аксіологічний, мотиваційно-емоційний, діяльнісно-операційний) та їх показниками, що демонструють сформованість у студентів громадянської компетентності, а також рівні (*високий, середній, низький*) сформованості досліджуваної якості.

Варто відзначити, що діагностичний інструментарій, яким ми оперували в процесі констатувального етапу, містить як стандартизовані методики, так й авторські анкети, розроблені на основі теоретичного аналізу наукових праць, пов'язаних із проблематикою дослідження, а також даних отриманих в результаті проведення бесід зі студентами та спостережень. Використання діагностичних методик представлено у таблиці 4.

Таблиця 4

Діагностичний інструментарій для констатувального обстеження студентів на виявлення рівня сформованості у них громадянської відповідальності

Критерії сформованості громадянської відповідальності студентів	Показники	Діагностичний інструментарій
Когнітивно-аксіологічний	Усвідомлення сутності громадянської відповідальності Усвідомлення відповідальності як цінності Прийняття відповідальності як власної цінності	1. Анкетування (дод.А) 2. Анкета «Громадянська компетентність» (В. Борисова) (дод.Б)
Мотиваційно-емоційний	Соціально значуща мотивація Позитивна емоційність Альтруїстичність	1. Методика «Ціннісні орієнтації» Рокича (дод.В) 2. Методика «Хто я?» (дод.Г)
Діяльнісно-операційний	Самостійність та ініціативність	1. Спостереження, бесіда, тест «Оцінка

<h1>НУВБІП УКРАЇНИ</h1>	Активність Контроль та самоконтроль	самоконтролю в епідуванні» (за М. Снайдером) 2. Тест О. Махнача «Чи відповідальна Ви людина?» (дод.Д)
-------------------------	--	--

Діагностичне обстеження студентів ми розпочали за **когнітивно-аксіологічним** критерієм за обраними діагностичними методиками.

Нами було проведено опитування у формі авторської анкети (дод. А), метою якої було визначити: загальні тенденції усвідомлення сутності

громадянської відповідальності студентською молоддю; важливість відповідальності для професійного і особистісного становлення; чи достатньо уваги приділяє заклад вищої освіти для формування відповідальності студентської молоді; чи бере студентство участь у проектах та ініціативах, що спрямовані на вирішення соціальних проблем та чи визначає їх як ті, що сприяють формуванню відповідальності студентської молоді.

Даючи відповідь на питання «На Вашу думку, громадянська відповідальність – це?», студенти могли обрати декілька відповідей.

Відтак, більшість студентської молоді вважає, що відповідальність це вміння завершувати розпочату справу – 60 %, відповідальність як свідоме ставлення до вимог суспільства, норм та цінностей визначає 50 % студентів, як чесноту людини – 30 %, як внутрішня причетність до суспільних змін – 20 %. На думку 4% студентів громадянська відповідальність – це спосіб уникнення санкцій та покарань, вміння відповідати за власні дії та вчинки відповідно.

Відповідальність як все вище перелічене (вміння завершувати розпочату справу, спосіб уникнення санкцій та покарань, свідоме ставлення до вимог суспільства, норм та цінностей, внутрішня причетності до суспільних змін, чеснота людини) визначає 10% студентської молоді. Узагальнені дані виведено на рис. 2.

Рисунок 2) Ранжування студентами аграрного закладу вищої освіти поняття «громадянська відповідальність»

Відповідаючи на питання «На Вашу думку, людина більш відповідально ставиться до справи якщо...», студенти мали можливість обрати декілька варіантів відповіді. Відповідно, 50 % вважали, що людина більш відповідально ставиться до справи якщо щиро прагне допомогти іншій людині чи групі людей, творити добро; 40 % – якщо це допоможе у кар'єрному чи особистому розвитку; 35% – якщо отримає за певну винагороду; 30 % респондентів вважали, що таке можливо за умови, якщо чинити відповідальне є морально ціннісною потребою людини; 25 % – через прагнення самоствердитись у референтному (важливому для неї) колі осіб; 15 % за умови присутності постійного контролю з боку особи, що має вищий статус.

Наступним етапом було проведення діагностичного обстеження студентів – учасників експерименту за когнітивно-аксіологічним критерієм за методикою Анкета «Громадянська компетентність» (В. Борисова).

Діагностичне обстеження студентів КГ і ЕГ за анкетною «Громадянська компетентність» (В. Борисова) дозволило виявити здатність здобувачів фахової передвищої освіти до підпорядкування особистих інтересів загальній меті, розуміння їх ролі у житті суспільства і держави, виявила їх ставлення до

громадянських обов'язків, готовність до захисту Батьківщини, активну / пасивну громадську позицію, готовність брати участь у житті суспільства.

Опитувальник використовувався у скороченому вигляді, увага була

закцентована на запитання, які спрямовувалися на дослідження кожного з

виділених критеріїв.

Анкета містить твердження, відповіді на які проранжовано наступним чином: «ні», «не знаю», «швидше ні», «швидше так», «так». Така шкала дозволяє респондентам обирати більш прийнятний для себе варіант відповіді

та об'єктивно визначити ступінь погоджуваності (чи не погоджуваності) із

запропонованими твердженнями (додаток Б).

На твердження «Я пишаюся тим, що я українець» «так», «скоріше так» відповіли 85% респондентів; 15% мали утруднення з вибором відповіді «ні»,

«скоріше ні» не відповів жоден респондент. Ставлення до державних символів

проявилось наступним чином: 85% зазначили, що при звучанні національного

гімну України вони відчувають гордість, піднесення; про байдуже сприйняття висловилися 15%. До Державного прапора і герба з повагою і шанобою

ставляться 80% опитаних; 15% вважають це просто необхідною атрибутикою

держави, яка не несе особливих змістових навантажень; не змогли сформувати

своє ставлення - 5%

Негативні відповіді студентів певною мірою можна пояснити тим, що поруч з використанням державних символів в закладах освіти іноді відсутня

роз'яснювальна робота щодо їх важливості та значимості для держави, історії

створення та змістового наповнення. В такому випадку бездумного

сприйняття державних символів можна було б уникнути.

Твердження «Я ціную свою свободу» переконанням здобувачів фахової передвищої освіти «повністю відповідає» - 85%; «відповідає майже повністю»

- 10%; «відповідає частково» - 5%. Твердження «Я усвідомлю цінність

людської гідності» переконанням студентів «повністю відповідає» - 55%;

«відповідає майже повністю» - 25%; «відповідає частково» - 15%; «скоріше

«ні», ніж «так» - 5%. Твердження «Я спроможний захищати і відстоювати

мою людську гідність» переконанням студентів «повністю відповідає» - 35%; «відповідає майже повністю» - 45%; «відповідає частково» - 15%; «скоріше ні», ніж «так» - 5%.

Такі відповіді свідчать про значимість цінності свободи та гідності, що є характерним для даного вікового періоду, оскільки саме в цей період актуалізуються бажання вибору та самоствердження. Разом з тим, можемо спостерігати відсутність у значної частини респондентів навичок захисту та відстоювання важливих для них цінностей.

Загальний рівень сформованості когнітивно-аксіологічного критерію громадянської відповідальності з двома визначеними методиками подано на рис.3.

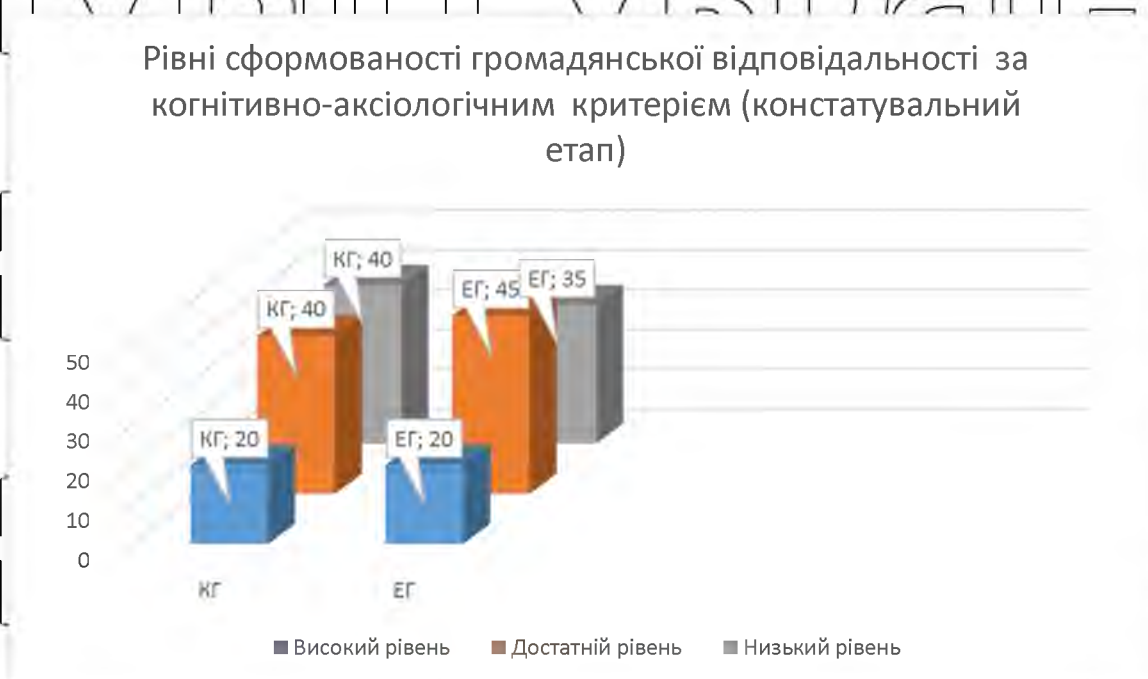

Рисунок 3. Рівні сформованості когнітивно-аксіологічного критерію громадянської відповідальності студентів на констатувальному етапі

Діагностування сформованості **мотиваційно-емоційного критерію** громадянської компетентності відбувалось за двома діагностичними методиками.

Методика встановлення ціннісних орієнтацій М. Рокіча заснована на прямому ранжуванні списку цінностей і є найпоширенішою в наш час [50].

М. Рокіч розрізняє два класи цінностей:

– «термінальні – переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути»;

– «інструментальні – переконання в тому, що якийсь спосіб дій або властивість особистості є кращими у будь-якій ситуації» [54, с. 48].

Цей розподіл відповідає традиційному розподілу на цінності-засоби й цінності-цілі. Перевагою методики є зручність та економічність у проведенні обстеження й обробці результатів, універсальність, а також гнучкість –

можливість варіювати як стимульний матеріал (списки цінностей), так і інструкції.

Методика «Двадцять тверджень», або «Хто я?» допомогла розкрити установки студентів на себе та виявити їх розуміння самоідентичності. В

контексті нашого дослідження було важливо з'ясувати, наскільки для респондентів серед інших критеріїв самоідентифікацій важливі ідентифікації,

пов'язані з усвідомленням себе відповідальним громадянином (наприклад, я-українець, я-захисник Батьківщини, я-патріот, я-громадянин тощо).

Серед 20 самоідентифікацій «українець» назвали 35%; громадянин України - 15%; мешканець свого міста / села - 10%; «патріот» - 10%; не вказали

жодної з дотичних до патріотизму - 20% (рис.4).

Такі відповіді пояснюються тим, що здобувачі фахової передвищої освіти – підлітки старшого віку - в переважній більшості випадків, як правило

ідентифікують в першу чергу сімейні, вікові, статеві приналежності, описують себе через свої інтереси («футболіст», «меломан», «танцівниця»),

приналежність до груп («студент», «учасник організації, команди»), що є характерним проявом цього вікового періоду.

Бесіда на тему «Я вважаю, що розвиток суспільства залежить і від мене особисто» дозволила виявити, що переважна більшість студентів не розуміє,

яким чином можна брати участь у житті суспільства, хоча вони і погоджуються з тим, що діяти і впливати на суспільні процеси продуктивніше і цікавіше, ніж бути пасивним спостерігачем.

НУ

НУ

НУ

Рисунок 4 Ранжування відповідей студентів на предмет самоусвідомлення себе відповідальним громадянином, людиною зі сформованою громадянською позицією

Це підтверджують і відповіді на запитання анкет. Так, твердження «Я усвідомлюю себе активним членом громадянського суспільства в Україні»

переконанням студентів «повністю відповідає» - 15%; «відповідає майже повністю» - 15%; «відповідає частково» - 35%; «скоріше «ні», ніж «так» - 15%; «не відповідає» - 10%; твердження «Я усвідомлюю способи політичної участі» переконанням студентів «Повністю відповідає» - 4%; «відповідає майже повністю» - 10%; «відповідає частково» - 60%; «скоріше «ні», ніж «так» - 10%; «не відповідає» - 10%.

Такі відповіді свідчать про необізнаність здобувачів освіти про способи відповідальної участі в житті суспільства, їх можливості впливати на прийняття рішень на рівні школи, громади, держави. Вони не знають, яким чином можна реалізовувати свої права, де і як використати наявні можливості.

У ході дискусії на тему «Як я можу вплинути на життя суспільства і держави» більшість студентів погоджується з твердженням, що кожна людина може

НУ

відігравати певну роль в житті суспільства, проте не мають уявлення про свої можливості участі в прийнятті рішень.

Загальний рівень сформованості мотиваційно-емоційного критерію подано на рис. 5.

Рівні сформованості громадянської відповідальності за мотиваційно-емоційним критерієм (констатувальний етап)

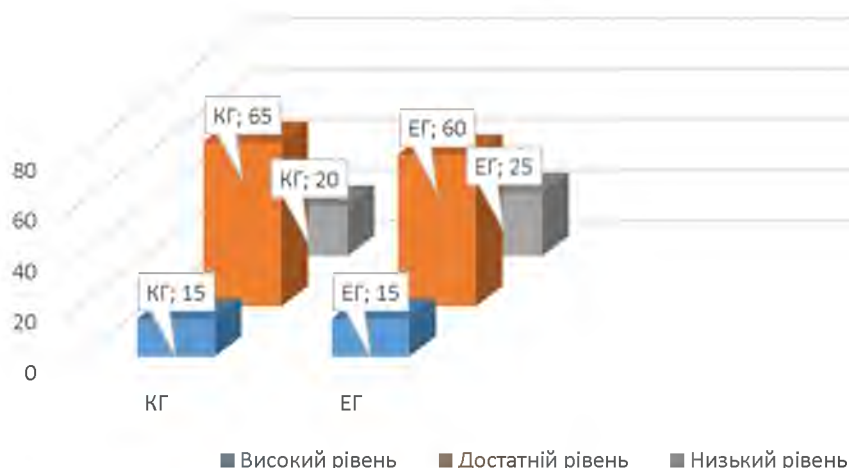

Рисунок 5. Рівні сформованості мотиваційно-емоційного критерію громадянської відповідальності

Наступним етапом було діагностичне обстеження студентів аграрного закладу вищої освіти за **діяльнісно-операційним критерієм**.

Виявлення особистісних якостей, якими характеризується громадянська відповідальність, вимірювали за допомогою тесту О. Махнача «Чи відповідальна Ви людина?» [32]. Студентам пропонувалося погодитися або не погодитися із запропонованими 25 твердженнями, позитивним відповідям присвоювався бал. Потім кількість балів підраховувалася і визначався ступінь відповідальності людини. Ті, хто набрав 20–25 балів, характеризуються як відповідальні люди з розвиненим почуттям обов'язку. Ті, хто набрав 15–19 балів, хоча і мають досить розвинене почуття відповідальності, люди бувають надмірно пасивні. Ті, хто набрав менше 14 балів, часто легковажно ставляться до своїх обов'язків, бувають спонтанні й непослідовні в своїх рішеннях.

Узагальнені дані проведеного діагностування сформованості громадянської відповідальності за діяльнісно-операційним компонентом проілюстровано на рис. 6.

Рівні сформованості громадянської відповідальності за діяльнісно-операційним критерієм (констатувальний етап)

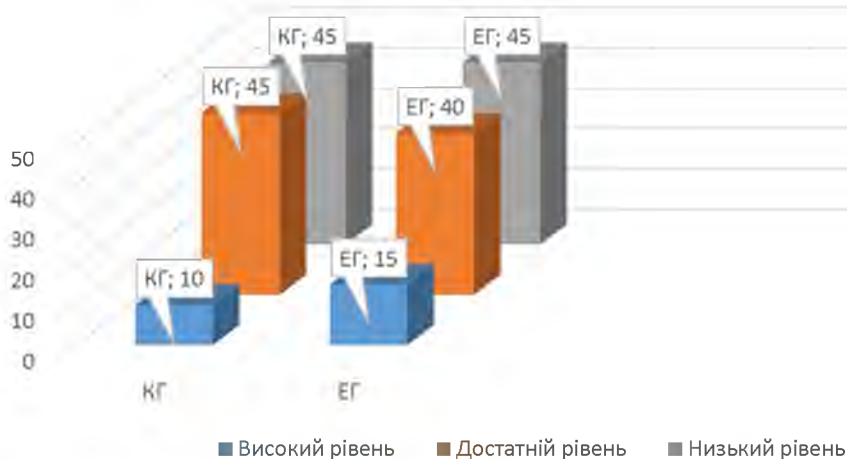

Рисунок 6. Узагальнені дані проведеного діагностування сформованості громадянської відповідальності за діяльнісно-операційним компонентом

Таким чином, проведене діагностичне обстеження студентів аграрного закладу вищої освіти (НУБіП України) на предмет виявлення рівня сформованості у них громадянської відповідальності за зазначені виокремленими критеріями дає підстави для наступних висновків: у студентів не сформовані чіткі уявлення про громадянську відповідальність, проте респонденти вважають себе відповідальними та визначають важливість відповідальності для свого майбутнього професійного та особистісного становлення. Переважна кількість студентів має достатньо високу мотивацію до здійснення відповідальних вчинків, відповідно закладам вищої освіти потрібно забезпечити можливість здійснення таких вчинків, залучати до різного виду соціальних проєктів та ініціатив, що спрямовані на вирішення соціальних проблем. Педагогічне оцінювання всіх показників за діялісно-операційним критерієм засвідчило, що більшість студентів уникає

відповідальної активності, потребує зовнішнього контролю, буває ініціативною залежно від ситуації та зовнішніх обставин, не пов'язує наслідки власної діяльності із вміння контролювати події, що трапляються у житті.

2.3.Методичні рекомендації щодо формування громадянської відповідальності студентів аграрних закладів вищої освіти

Ураховуючи нові суспільно-політичні реалії в Україні після Революції гідності, обставини, пов'язані з російською агресією, усе більшої актуальності набуває виховання в молодого покоління почуття патріотизму, відданості загальнодержавній справі зміцнення країни, активної громадянської позиції тощо.

Важливо, щоб кожен заклад освіти став для здобувача осередком становлення громадянина-патріота України, готового брати на себе відповідальність, самовіддано розбудовувати країну як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, забезпечувати її національну безпеку, сприяти єдності української політичної нації та встановленню громадянського миру й злагоди в суспільстві.

З огляду на це рекомендуємо:

По-перше, виокремити як один із найголовніших напрямів виховної роботи національно-патріотичне виховання – справу, що за своїм значенням є стратегічним завданням. Не менш важливим є повсякденне виховання поваги до Конституції держави, законодавства, державних символів – Герба, Прапора, Гімну. Не менш важливим є формування любові й поваги до символів «малої Батьківщини» - Університету «Україна».

По-друге, необхідно виховувати у студентської молоді національну самосвідомість, налаштованість на осмислення моральних та культурних цінностей, історії, систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, усвідомленням відповідальності.

По-третє, системно здійснювати виховання у студентів громадянської позиції; вивчення та популяризацію історії українського козацтва, збереження і пропаганду історико-культурної спадщини українського народу; поліпшення військово-патріотичного виховання молоді, формування готовності до захисту Вітчизни.

По-четверте, важливим аспектом формування національно самосвідомої особистості є виховання поваги та любові до державної мови. Володіння українською мовою та послуговування нею повинно стати пріоритетними у виховній роботі зі студентами. Мовне середовище повинно впливати на формування студента-громадянина, патріота України.

По-п'яте, формувати моральні якості особистості, культуру поведінки, виховувати бережливе ставлення до природи, розвивати мотивацію до праці.

Для реалізації цих глобальних завдань необхідна системна робота, яка передбачає забезпечення гармонійного співвідношення різних напрямів, засобів, методів виховання студентів у процесі навчання і позанавчальної діяльності.

В освітній процес мають впроваджуватися форми і методи виховної роботи, що лежать в основі козацької педагогіки.

З метою створення умов для реалізації кожної особистості та підтримки творчого, інтелектуального, духовного потенціалу нашої нації необхідно модернізувати систему викладання української мови, а саме:

- у навчально-виховній діяльності неухильно дотримуватися єдиного мовного режиму;
- виховувати відповідальне ставлення до рідної мови, свідомого нею користування;
- сприяти вияву українського менталітету, способу самоусвідомлення і самоідентифікації, сприйняттю української мови як коду праісторичної пам'яті;
- плекати розвиток духовної, емоційно-естетичної, інтелектуальної сфери саме на основі української мови;

через мовне посередництво долучати студентів до національної історії, до різних масивів національної культури, до глибинної сутності народного життя;

- здійснювати розвиток мовлення не тільки на заняттях із української мови (за професійним спрямуванням), а й під час вивчення всіх інших предметів.

Водночас необхідно активізувати співпрацю науково-педагогічних і педагогічних працівників із органами студентського самоврядування щодо формування у молоді духовності, моральної культури, толерантної поведінки, уміння жити в громадянському суспільстві.

Соціальна і громадянська відповідальність як ключові є міждисциплінарними та інтегруються через усі дисципліни і спрямовуються на соціалізацію особистості, набуття громадянських якостей, дотримання соціальних норм і правил.

Будь-який педагогічний процес ґрунтується на певних *педагогічних принципах*, які відображають основні вимоги, дотримання яких сприяє оптимальному досягненню поставлених педагогічних цілей. Формуванню громадянської компетентності студентів сприятиме дотримання таких

принципів.

1. *Принцип наступності* передбачає поступовість формування громадянської відповідальності, проходження низки етапів, закріплення на кожному наступному етапі умінь, отриманих на попередньому етапі.

2. *Принцип системності і цілісності* освітнього процесу передбачає створення цілісного комплексу педагогічних взаємодій і використання різноманітних технологій, спрямованих на посилення ціннісних, мотиваційних, когнітивних і операціональних складників навчально-виховної роботи, позанавчальної діяльності студентів із формування соціальної відповідальності, а також виробничої практики.

3. *Принцип диспозиційної особистісної та професійної орієнтації освіти* визначає цільові установки. Особистісна орієнтація означає, що зміст, форми і

методи роботи зі студентами та всі використовувані засоби спрямовані на розвиток особистості майбутнього фахівця з урахуванням його індивідуальних особливостей. Професійна орієнтація освітнього процесу означає, що всі засоби навчання і виховання спрямовані на оволодіння професійною діяльністю.

4. *Принцип імперативної саморегуляції* відображає об'єктивну потребу в моральних імперативах, які трансформуються у внутрішні спонукання і реалізуються в процесі саморегуляції та самовиховання.

5. *Принцип соціально-педагогічної інтеріоризації-екстеріоризації* передбачає активне залучення студентів до активної соціальної діяльності.

6. *Принцип практичної спрямованості* означає закріплення знань і навичок в процесі соціально значущої діяльності.

7. *Принцип формування позитивної Я-концепції* передбачає створення позитивного навколишнього простору студента. Формування позитивної Я-концепції виявляється в практичних діях, наприклад, в навчанні студента рефлексії, самоаналізу, в розвитку у нього здібностей партнерських відносин, активної життєвої позиції тощо.

8. *Принцип фасилітації* передбачає розуміння формування соціальної позиції студентів у навчально-виховному середовищі як процесу педагогічної підтримки студента і стимулювання його дій, створення атмосфери співдружності, співтворчості, співробітництва.

Також на підставі аналізу напрацювань дослідників ми виокремили педагогічні умови, спрямовані на формування громадянської відповідальності:

1. *Посилення позитивної мотивації студентів до формування і розвитку громадянської відповідальності та оволодіння ними професійно-моральними знаннями.*

У контексті реалізації цієї умови використовувати бесіди, дискусії, диспути, «круглі столи» соціально-професійної тематики («Що таке громадянський обов'язок?», «Інтереси справи та інтереси особистості: коли

вони збігаються?», «Що таке принциповість?», «Відповідальна людина: яка вона?» та інші), ділові, рольові (імітаційні) ігри, запроваджувати рефлексивні методи роботи тощо.

2. *Забезпечення відповідального ставлення студентів до виконання завдань і доручень у різних видах професійної підготовки (навчальна, виховна, науково-дослідна діяльність; виробнича практика)*

На сучасному рівні наукової розробки проблеми вищевказані завдання відносно досліджуваного феномену можна сформулювати в такий

спосіб: 1) створення соціально відповідальних ситуацій у різних видах

професійної підготовки студентів; 2) спонукання студента як суб'єкта

відповідальних дій, його інтелектуально-пізнавальної та емоційно-вольової

сфер до прояву відповідальності; 3) здійснення контролю з боку педагогів і

органів самоврядування, що забезпечує соціально відповідальну поведінку

і діяльність студентів.

3. *Стимулювання студентів до самовиховання громадянської відповідальності.*

Завданнями зазначеної технології було визначено такі: спонукання

студентів до самопізнання, саморозвитку моральної, вольової і естетичної

сфер, формування віри майбутніх фахівців в себе; поглиблення мотивації,

а також мотивації досягнення; поглиблення знань та самовдосконалення

вмінь, навичок, необхідних для прояву громадянської відповідальності.

ВИСНОВКИ до розділу 2

Метою другого розділу було визначити критерії, показники та рівні сформованості громадянської відповідальності студентів закладів аграрної вищої освіти, підібрати діагностичний інструментарій для обстеження респондентів на предмет сформованості у них досліджуваної характеристики та провести констатувальний етап експерименту. На підставі проведеного діагностичного обстеження сформувавши методичні рекомендації стосовно організації освітньої діяльності у закладі вищої освіти, яка позитивно впливатиме на рівень сформованості у студентів громадянської відповідальності.

Досягнувши мети та виконавши поставлені у другому розділі завдання ми дійшли до наступних висновків:

1. Визначили критерії сформованості громадянської відповідальності та показники їх вияву у поведінці конкретної особистості: когнітивно-аксіологічний критерій із показниками вияву: усвідомлення сутності відповідальності; усвідомлення відповідальності як цінності; прийняття відповідальності як особистісної цінності; мотиваційно-емоційний критерій із показниками вияву: соціально значуща мотивація; позитивна емоційність; альтруїстичність; діяльнісно-операційний критерій з показниками вияву: самостійність та ініціативність, активність, контроль та самоконтроль.

Також сформували рівні сформованості громадянської відповідальності у студентів (високий, середній, низький).

2. Визначили діагностичні методики, спрямовані на виявлення рівня сформованості у студентів громадянської відповідальності (авторське анкетування, анкета «Громадянська компетентність» (В. Борисова), методика «Ціннісні орієнтації» Т.Рокича, методика «Хто я?», спостереження, бесіда, тест «Оцінка самоконтролю в спілкуванні» (за М. Снайдером), тест О. Махнача «Чи відповідальна Ви людина?»).

За визначеними методиками провели діагностування визначеної групи респондентів із числа студентів спеціальності 015.37 Професійна освіта та провели їх діагностичне обстеження.

У студентів не сформовані чіткі уявлення про громадянську відповідальність, проте респонденти вважають себе відповідальними та визначають важливість відповідальності для свого майбутнього професійного та особистісного становлення. Переважна кількість студентів має достатньо високу мотивацію до здійснення відповідальних

вчинків, відповідно закладам вищої освіти потрібно забезпечити

можливість здійснення таких вчинків, залучати до різного виду соціальних проєктів та ініціатив, що спрямовані на вирішення соціальних проблем.

Педагогічне оцінювання всіх показників за діяльнісно-операційним критерієм засвідчило, що більшість студентів уникає відповідальної активності, потребує зовнішнього контролю, буває ініціативною залежно від ситуації та зовнішніх обставин, не пов'язує наслідки власної діяльності із вміння контролювати події, що трапляються у житті.

3. Результати діагностування студентів дали нам підстави для визначення методичних рекомендації з формування громадянської відповідальності студентів в освітньому процесі закладу освіти.

ВИСНОВКИ

НУБІП України

За результатами проведеного дослідження у результаті вирішення усіх поставлених завдань зроблено наступні висновки:

1. Ми з'ясували зміст ключових понять дослідження та їх складників.

НУБІП України

Таким чином, у магістерському дослідженні ми будемо використовувати ключові поняття у такому їх тлумаченні: *відповідальність* - це специфічна форма саморегуляції і самодетермінації, що виражається в усвідомленні

себе як причини здійснюваних вчинків та їх наслідків, а також в

НУБІП України

усвідомленні своєї здатності виступати причиною змін у навколишньому

світі і у власному житті, *громадянськість* це інтегративна,

фундаментальна, духовно-моральна якість особистості, яка проявляється в

обов'язку служити суспільству, Батьківщині, відроджувати та

примножувати здобутки своєї держави; *громадянська відповідальність*

НУБІП України

особистості є характеристикою соціальною, моральною та правовою.

формується на основі громадянської компетентності та є складовою такого поняття, як громадянськість.

2. Феномен формування громадянської відповідальності студентів

НУБІП України

ми визначасмо як інтегративний вияв низки її складових компонентів, пов'язаних із особливостями освітньої діяльності.

Процес формування громадянської відповідальності потребує

обґрунтованої системи, яка розробляє перспективи взаємодії студента,

викладача та громадськості і передбачає безперервність виховного процесу.

НУБІП України

Ефективність формування громадянської відповідальності значною мірою залежить від педагогічних технологій.

Особливостями освітнього процесу закладу освіти, спрямованого на

формування громадянської відповідальності студентів, вважаємо наступні:

НУБІП України

здійснення педагогічної підтримки формування громадянських якостей студентів у процесі освітньої; реалізація проєктивної технології навчальних занять, спрямованих на формування громадянської відповідальності

студентів; проведення циклу виховних заходів, науково-методичних конференцій, семінарів для викладачів з проблем формування морально-духовних та патріотично-громадянських цінностей; використання потенціалу освітніх компонентів для формування громадянської відповідальності студентів.

3. У структурі досліджуваного нами феномену «громадянська відповідальність» ми виокремили компоненти, які, на нашу думку, актуалізують і деталізують експериментальне дослідження порушеної проблеми: *мотиваційно-ціннісний, когнітивно-світоглядний, діяльнісно-рефлективний.*

4. Визначили критерії сформованості громадянської відповідальності та показники їх вияву у поведінці конкретної особистості:

когнітивно-аксіологічний критерій із показниками вияву:

усвідомлення сутності відповідальності; усвідомлення відповідальності як цінності; прийняття відповідальності як особистісної цінності;

мотиваційно-емоційний критерій із показниками вияву: соціально значуща мотивація; позитивна емоційність; альтруїстичність;

діяльнісно-операційний критерій з показниками вияву: самостійність

та ініціативність, активність, контроль та самоконтроль.

Також сформували рівні сформованості громадянської відповідальності у студентів (високий, середній, низький).

5. Визначили діагностичні методики, спрямовані на виявлення рівня сформованості у студентів громадянської відповідальності (авторське анкетування, анкета «Громадянська компетентність» (В. Борисова), методика «Ціннісні орієнтації» Т.Рокича, методика «Хто я?», спостереження, бесіда, тест «Оцінка самоконтролю в спілкуванні» (за М. Снайдером), тест О. Махнача «Чи відповідальна Ви людина?»).

За визначеними методиками провели діагностування визначеної групи респондентів із числа студентів спеціальності 015.37 Професійна освіта та провели їх діагностичне обстеження.

У студентів не сформовані чіткі уявлення про громадянську відповідальність, проте респонденти вважають себе відповідальними та визначають важливість відповідальності для свого майбутнього професійного та особистісного становлення. Переважна кількість студентів має достатньо високу мотивацію до здійснення відповідальних

вчинків, відповідно закладам вищої освіти потрібно забезпечити можливість здійснення таких вчинків, залучати до різного виду соціальних проєктів та ініціатив, що спрямовані на вирішення соціальних проблем.

Педагогічне оцінювання всіх показників за діяльнісно-операційним критерієм засвідчило, що більшість студентів уникає відповідальної активності, потребує зовнішнього контролю, буває ініціативною залежно від ситуації та зовнішніх обставин, не пов'язує наслідки власної діяльності із вміння контролювати події, що трапляються у житті.

6. Результати діагностування студентів дали нам підстави для визначення методичних рекомендацій з формування громадянської відповідальності студентів в освітньому процесі закладу освіти, серед яких:

стимулювання студентів до самовиховання громадянської відповідальності, посилення позитивної мотивації студентів до формування і розвитку громадянської відповідальності та оволодіння ними професійно-моральними знаннями, забезпечення відповідального ставлення студентів до виконання завдань і доручень у різних видах професійної підготовки (навчальна, виховна, науково-дослідна діяльність; виробнича практика).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева В. Соціалізація студентської молоді в позанавчальній діяльності як соціально-педагогічна проблема. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 5 (59). С. 419-425.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник. К.: Либіль, 2008. 848 с.
3. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ-Чернівці: «Букрек», 2018. 296 с.
4. Білоус О., Слободянюк Г. Формування громадянської компетентності студентської молоді на засадах літературознавчої діяльності. *Нові технології навчання*. 2021.
https://www.researchgate.net/publication/367303163/Formuvannya_gromad_anskoj_kompetentnosti_studentskoj_molodi_na_zasadah_literaturoznavchoj_dialnosti
5. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ: Фенікс, 2022. 64 с.
6. Василенко С. М. Соціальна відповідальність у дисертаційних дослідженнях соціально-педагогічної спрямованості. *Педагогіка та психологія*. 2015. Вип. 48. С. 82–92.
7. Вербицька П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників: дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Луцьк, 2000. 224 с.
8. Гребенюк Г. В. Управління процесом громадянського виховання студентів вищого навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.06. Суми, 2011. 283 с.
9. Гурлієва Т. С. Відповідальність, совість, високі життєві смисли у розвитку особистості по висхідній. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 6 (174). С. 67–73.

10. Демкова Д. Т. Феномен відповідальності як об'єкт психологічного аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна*. Серія: Психологія. 2014. № 56. С. 18-22.

11. Дем'янчук О.П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. *Наукові записки НаУКМА*. Політичні науки, 2001. Т. 19. С. 64-69.

12. Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія / О. Ф. Новикова, М. Є. Дейч, О.В. Панькова та ін. Донецьк, 2013. 296 с.

13. Духовна культура особистості: навч. Посібник. Д.В. Чернілевський, О.В. Вознюк, О.А. Дубасенюк та ін. за ред. Вінниця: АМІСКП, 2010. С. 153-159.

14. Жадан І. В. Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії: монографія. Кропивницький, 2022. 110 с.

15. Завалевський Ю. І. Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти: наук.-метод. рекомендації. Чернівці: Букрек, 2004. 47 с.

16. Заветний С. О. та інші. Філософія впливу: монографія. Харків: Видавець Савчук О. О., НТУСГ ім. П. Василенка, 2011. 204 с.

17. Закон України «Про освіту». Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

18. Зеленський Р.М. Формування відповідальності студентської молоді на заняттях з фізичного виховання в процесі організації спільної діяльності. *Педагогіка та психологія*. 2012. Вип. 41. С. 51-59.

19. Зябрева С. Е. Виховання громадянськості студентів професійно-технічних коледжів у позанавчальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук спец. 13.00.07. Луганськ, 2010. 23 с.

20. Ївженко Ю. В. Теоретичні аспекти формування почуття громадянськості студентської молоді. *Матеріали Всеукраїнської конференції Всеукраїнської науково-практичної конференції «Соціально-педагогічні*

засади формування громадянської відповідальності у студентів». С.8-16.

21. Кравцов В., Кравцова Т. Теоретичні засади формування громадянської компетентності майбутнього соціального педагога. *Наукові записки.*

Серія: Педагогічні науки. Вип.103. С.27-35.

22. Кочарян І. О. Типологічні та структурні особливості особистісного симптомокомплексу відповідальності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Харків, 2010. 22 с.

23. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. К.: Т-во "Знання" України, 2010. 282 с.

24. Кристопчук Т., Дряєва І., Халан О. Формування особистості фахівця у процесі професійної підготовки здобувачів вищої освіти. *Актуальні проблеми вищої професійної освіти України: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 20 березня 2018 р.). К.: НАУ, 2018. С.80–82.

25. Крошча Н. П. Аналіз наукових підходів до визначення поняття відповідальність. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки.* 2016. № 3 (1). С. 54–58.

26. Кучер О. А. Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів: дис. на здобуття наук ступеня канд. лед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)». К., 2014. 252 с.

27. Леонідова Д., Хавіна Д. Відповідальність як предмет сучасних досліджень у вітчизняній психології. *Бочаровські читання.* Харків, 2018. С.815-188.

28. Липка А. О. Архітектоніка психологічного дослідження відповідальності особистості. *Науковий огляд.* 2017. № 36, т. 4. С. 1-12.

29. Малигіна Г. С. Відповідальність особистості як загальнопсихологічна проблема. *Наука і освіта.* 2013. № 7. С. 52–55.

30. Мануйлов Є., Калиновський Ю. Громадянська відповідальність особистості як артефакт правового суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 2 (25). С. 113-129.

31. Матяж С., Березянська А. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці. Соціологія*. 2013. Випуск 213. Том 225. С. 27-30.

32. Махнач А. В. Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы. М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2007. 622 с.

33. Мироненко Т. П. Формування громадянської зрілості у майбутніх учителів. автореф. дис. канд. пед. наук : спец. : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Одеса, 2007. 20 с.

34. Наказ МОН України від 16.06.2015 № 641 "Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах". Режим доступу:

<http://old.mon.gov.ua/ua/aboutministry/normative/4068>

35. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. К.: Шкільний світ, 2001. 24 с.

36. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Пост методика*, 2013 (3) Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/1103/?refresh>.

37. Осокіна Ю. С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: дис ... канд. філос. наук: 09.00.03. К., 2006. 198 с.

38. Осташева М. А. Психологические особенности развития социальной ответственности современных подростков. URL: <http://childpsy.ru/dissertations/id/19348.php>

39. Платонов К. К. Структура и развитие личности. М. : «Наука», 1986. 256 с.

40. Подлесная Ю. Е. Гражданская компетентность в современном обществе: политологические аспекты формирования и развития : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии». Москва, 2006. 22 с.

41. Політичний енциклопедичний словник навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. К. : Генеза, 1997. 278 с.

42. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм і курсівних обмінів*. 2005. № 23. С.18-20

43. Примак В. Громадянська відповідальність як предмет філософських і педагогічних досліджень. *Вісн. Нац. акад. держ. прикордон. служби України*. 2012. Вип. 4. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadsps_2012_4_19.pdf.

44. Примак В. П. Формування громадянської відповідальності у курсантів вищих навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Луганськ, 2011. 33 с.

45. Психологічний глумачний словник найсучасніших термінів / Олефир В. О. та ін. Х. : Прагор, 2009. 672 с.

46. Психологические тесты. URL: <https://psylist.net/praktikum/00048.htm>

47. Ремех Т.О. Сутність і структура громадянської компетентності учня Нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С.34-41.

48. Розвадовська Г. Критерії, показники та рівні сформованості відповідальності студентської молоді. *Scientific Journal "Virtus"*. 2020. № 44. С. 142 – 144.

49. Розвадовська Г. В. Формування відповідальності студентської молоді засобами наставництва: дис... докт. філос. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова МОН України, Київ, 2021.

50.Рокич М. Тест на визначення ціннісних орієнтацій. Київ: Всеосвіта, 2018. 57 с. URL: <https://testometrika.com/personality-and-temper/test-rokicha-value-orientation/>

51.Романенко О., Хусаїнов Р. Формування громадянської відповідальності у студентів університету. Матеріали I Міжнародної науково-практичної е-конференції «Мультидисциплінарні академічні дослідження і глобальні інновації: гуманітарні та соціальні науки» (MARGIHSS 2015) м. Київ, 10- 11 вересня 2015. Київ, КНЛУ, 2015. 290 с.

52.Савельєва В. Формування соціальної відповідальності у студентів – менеджерів у технічному університеті. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка* 2013. Випуск 2. С. 69-70.

53.Савченко Л. Вивчення ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді. *Рідна школа*. 2005. № 8. С. 39–41.

54.Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. ІваноФранковськ: Місто НВ, 2008. 280 с.

55.Смагіна Г. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання». К., 2007. 267 с.

56.Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів: збірник матеріалів. Голова-редкол. О. А. Удалова. Київ, 2019. 210 с.

57.Український педагогічний словник. Уклад. Гончаренко С. У. К. : Либідь, 1997. 370 с.

58.Ушакова Т. Ю. Структурні компоненти відповідальності: теоретико-методологічний аналіз. *Наука і освіта*. 2015. № 3. С. 106–112.

59.Філософський словник. За ред. В.І Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доповн. К., 1986. 358 с.

60.Фурман О. Є. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1 (59). С. 65–91.

61. Шиян Т. В. Формування відповідальності старшокласників у процесі факультативних занять гуманітарного профілю в загальноосвітніх навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Миколаїв, 2009. 22 с.

62. Ярмаченко М.Д. Педагогічний словник. Київ: Педагогічна думка. 2001.

63. Commission European Report. (2003, березень, 21). № 1799810 “Opter pour la croissance, innovation et emploi dans une société fondée sur la cohésion”.
Режим доступу: <http://ec.europa.eu/invest-in-research/pdf/226/fr.pdf>

64. Maddi S. R. Hardiness: an operationalization of existential courage. *Journal Hum Psychology*. 2004. (Vol 44). 279-298.